

ISSN 0142-0843

№ 2(82)/2016

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 0142-0843

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 2(82)/2016

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2016 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2016 г.

April–May–June
June, 30, 2016

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2016
Караганда, 2016
Karaganda, 2016

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. д-ры, профессор

Е.Қ.Көбеев

*Бас редактордың орынбасары
Жауапты хатшы*

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. д-ры
Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. д-ры

Редакция алқасы

Ж.Ж.Жарылғапов,	редактор филол. ғыл. д-ры;
М.І.Әбдуов,	филол. ғыл. д-ры;
Г.Ю.Аманбаева,	филол. ғыл. д-ры;
Ш.М.Мажитаева,	филол. ғыл. д-ры;
Ж.Қ.Смағұлов,	филол. ғыл. д-ры;
Б.С.Рақымов,	филол. ғыл. д-ры;
А.С.Әділова,	филол. ғыл. д-ры;
В.Т.Абишева,	филол. ғыл. д-ры;
Н.Ж.Шәймерденова,	филол. ғыл. д-ры;
Д.Д.Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры;
Н.И.Бөкетова,	филол. ғыл. д-ры;
С.А.Матяш,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
У.М.Бахтикереева,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Т.В.Белошапкова,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
М.Джусупов,	филол. ғыл. д-ры (Өзбекстан);
Ү.Жетібайұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
К.Жанбозұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
Л.Матейко,	PhD д-ры (Словакия);
А.Золтан,	филол. ғыл. д-ры (Венгрия);
М.Фрешли,	PhD д-ры (Венгрия);
Л.М.Харитоновна,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд.

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

А.Қ.Тыныштықбай

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 0142-0843.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13109—Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.06.2016 ж. қол қойылды Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 10,5 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 390.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук
Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылгапов,	редактор д-р филол. наук;
М.И.Абдуов,	д-р филол. наук;
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук;
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук;
Ж.К.Смагулов,	д-р филол. наук;
Б.С.Рахимов,	д-р филол. наук;
А.С.Адилова,	д-р филол. наук;
В.Т.Абишева,	д-р филол. наук;
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук;
Д.Д.Шайбакова,	д-р филол. наук;
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук;
С.А.Матяш,	д-р филол. наук (Россия);
У.М.Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В.Белошапкова,	д-р филол. наук (Россия);
М.Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У.Жетибайулы,	д-р филол. наук (КНР);
К.Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
Л.Матейко,	д-р PhD (Словакия);
А.Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
М.Фрешли,	д-р PhD (Венгрия);
Л.М.Харитонова,	ответственный секретарь канд. филол. наук

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

А.К.Тыныштыкбай

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».
ISSN 0142-0843.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное
свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.06.2016 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 10,5 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 390.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.
100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38. Тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law, Professor
Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Dr. of Techn. Sci.

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Dr. of Philol. Sci.

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov ,	Editor Dr. of Philol. Sci.;
M.I.Abduev ,	Dr. of Philol. Sci.;
G.Yu.Amanbayeva ,	Dr. of Philol. Sci.;
Sh.M.Mazhitaeva ,	Dr. of Philol. Sci.;
Zh.K.Smagulov ,	Dr. of Philol. Sci.;
B.S.Rakhimov ,	Dr. of Philol. Sci.;
A.S.Adilova ,	Dr. of Philol. Sci.;
V.T.Abisheva ,	Dr. of Philol. Sci.;
N.Zh.Shaimerdenova ,	Dr. of Philol. Sci.;
D.D.Shaibakova ,	Dr. of Philol. Sci.;
N.I.Buketova ,	Dr. of Philol. Sci.;
S.A.Matyash ,	Dr. of Philol. Sci. (Russia);
U.M.Bakhtikereeva ,	Dr. of Philol. Sci. (Russia);
T.V.Beloshapkova ,	Dr. of Philol. Sci. (Russia);
M.Zhusupov ,	Dr. of Philol. Sci. (Uzbekistan);
U.Zhetibaiuly ,	Dr. of Philol. Sci. (China);
K.Zhanbozuly ,	Dr. of Philol. Sci. (China);
L.Matejko ,	PhD (Slovakia);
A.Zoltan ,	Dr. of Philol. Sci. (Hungary);
M.Freshly ,	PhD (Hungary);
L.M.Kharitonova ,	Secretary Cand. of Philol. Sci.

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

A.K.Tynyshtykbay

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 0142-0843.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.06.2016. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 10,5 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 390.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda. Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Жетібайұлы Ү., Смағұлов Ж.</i> Ежелгі түркі бітіктас жырларындағы поэтикалық сөз өнері	8
<i>Смағұлов Ж.К., Жанұзақов Н.Б., Смакова Т.С.</i> Ғалым Жайлыбайдың табиғат лирикасы	16
<i>Каренов Р.С.</i> Ақтамберді жырау — қазақтың ежелгі жыраулық мектебінің белді өкілі..	23
<i>Дьёндёйши М., Бона Е.</i> Библия мен грек мифологиясында Марина Цветаеваның танатопоэтикасындағы кеңістік тұжырымдамасы.....	33
<i>Хасенов Б., Хасенова Ж.</i> 13 санының лингвомәдени және танымдық сипаты	40
<i>Асанов Қ.Д., Асан А.Қ.</i> Сөз өнерінің ақпараттық табиғаты	46

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Курматаева А.Е., Нурпеис Д.Н.</i> Жоғары оқу орындарында шет тілдерді оқыту барысында инновациялық технологияларды қолдану	53
<i>Жунусова А.К., Рахметуллина М.А.</i> Абай шығармаларындағы гендерлік бейненің тәрбиелеу табиғаты.....	58
<i>Кузнецова Т.Д., Умуткулова А.Н.</i> Университеттік академиялық жазбаша дискурс қалыптастыруы: теориядан тәжірибеге	65

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Сундетұлы К.</i> Мерзімді баспасөздегі саяси қуғын-сүргін.....	71
<i>Хорват М., Фрешли М.</i> Венгрияда сайлау өткізуде электоралды мәдениетті қалыптастыру	77

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	84
----------------------------------	----

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ

<i>Жетибайұлы У., Смагулов Ж.</i> Поэтическое искусство слова в древнетюркских поэмах-жырах	8
<i>Смагулов Ж.К., Жанұзаков Н.Б., Смакова Т.С.</i> Пейзаж в лирике Галыма Жайлыбая....	16
<i>Каренов Р.С.</i> Ақтамберды жырау — яркий представитель древней школы казахских поэтов-жыраушы	23
<i>Дьёндёйши М., Бона Е.</i> Концепция пространства в танатопэтике Марины Цветаевой в зеркале Библии и греческой мифологии	33
<i>Хасенов Б., Хасенова Ж.</i> Лингвокультурная и познавательная характеристика цифры 13	40
<i>Асанов К.Д., Асан А.К.</i> Информационный характер искусства речи	46

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Курматаева А.Е., Нурпеис Д.Н.</i> Применение инновационных технологий в обучении иностранному языку в вузе	53
<i>Жунусова А.К., Рахметуллина М.А.</i> Воспитательный характер гендерных образов в произведениях Абая	58
<i>Кузнецова Т.Д., Умуткулова А.Н.</i> Формирование академического письменного дискурса в университете: от теории к практике	65

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Сундетұлы К.</i> Политические репрессии в периодической печати	71
<i>Хорват М., Фрешли М.</i> Формирование электоральной культуры в Венгрии	77

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	84
---------------------------	----

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF PHILOLOGY

<i>Zhetibayuly U., Smagulov Zh.</i> Poetic arts of the word in the ancient Turkic poems-zhyr	8
<i>Smagulov Zh.K., Zhanuzakov N.B., Smakova T.S.</i> The nature lyrics of Galym Zhaylybay	16
<i>Karenov R.S.</i> Aktamberdy zhyrau — a bright representative of the ancient schools of kazakhs poets-zhyraushy.....	23
<i>Gyöngyösi M., Bona E.</i> Spaceconception in the thanatopoetry of Marina Tsvetaeva in the mirror of Bible and Greek mythology.....	33
<i>Khasenov B., Khasenova Zh.</i> Linguo-cultural and cognitive characteristics of number 13....	40
<i>Asanov K.D., Asan A.K.</i> Informational nature of art speech.....	46

METHODS OF TEACHING OF LANGUAGE AND LITERATURE

<i>Kurmataeva A.E., Nurpeis D.N.</i> Usage of modern technologies and methods of teaching foreign language in higher educational institutions	53
<i>Zhunussova A.K., Rakhmetullina M.A.</i> Educational nature of gender images in Abai's works.....	58
<i>Kuznetsova T.D., Umutkulova A.N.</i> Fostering academic written discourse in University: from theory to practice	65

JOURNALISM

<i>Sundetuly K.</i> Political repressions are in periodic printing.....	71
<i>Horvath M., Fresli M.</i> The formation of electoral culture in Hungary.....	77

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	84
--------------------------------	----

ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ ACTUAL PROBLEMS OF PHILOLOGY

ӨОЖ 821

Ү.Жетібайұлы¹, Ж.Смағұлов²

¹ШУАР Іле педагогикалық университеті, Қытай;

²Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: Jandosmagulov@mail.ru)

Ежелгі түркі бітіктас жырларындағы поэтикалық сөз өнері

Мақалада ежелгі түркі бітіктас жырларындағы поэтикалық сөз өнерінің болмысын зерттеу басты нысан етіп алынған. Авторлар жыр мәтіндеріндегі лексикалық бірліктер мен сөз құбылту амалдарының әдеби көркем әлем жасаудағы көрінісін, поэтикалық қызметін тілге тиек етті. Сол арқылы ежелгі түркі бітіктас жырларындағы сөз өнерінің көркемдік сипатын, поэтикалық ой мен сезімнің дәл де образды түрде берілуіне салыстырмалық тұрғыда талдаулар жасады. Сонымен қатар олар көне түркі жазба ескерткіштерін қазіргі таңдағы жаңа ғылыми бағытта зерттеп, әдеби-теориялық тұрғыдағы мәтінтану саласындағы лексикалық бірліктер мен образдылықты нақты берген.

Кілт сөздер: түркі бітіктас жырлары, сөз өнері, лексикалық бірліктер, көркемдік сипат, образдылық.

Ежелгі түркі бітіктас жырлар кітаби жазба әдебиет тарихымызда, ежелгі түрік бітік жазуымен бірінші болып хатқа түскен, классикалық үлгідегі көркем шығармалар деп қаралады. Демек, бұл жырлар әдеби көркем туынды ретінде, біріншіден, бай мазмұны; екіншіден, жанр поэтикасының көркемдігі; үшіншіден, поэтикалық сөз өнері арқылы өзінің көркемдік-эстетикалық құнын қазірге дейін жоғалтпай келеді. Нақтылап айтсақ, бұл жырлар тұтас бір дәуірді түгел қамтыған аса күрделі тарихи оқиғалар мен тарихи шындықты, сол дәуірде өмір сүрген тарихи тұлғалардың елдің елдігін сақтап, құлаған шаңырағын қайта көтеру жолындағы жанкешті жорықтары мен өшпес еңбектерін, қысқасы, сол дәуірдің көкейкесті зәрулігінен туған ең ұлы талаптары мен ең ұлы мақсаттарын жырдың мазмұндық арқауы етіп алады да, асқан шеберлікпен қиыстырылған композициясына, барынша ұтымды ширатылған сюжетіне сығымдай сыйғызады, қайталанбас айшықты образдар сомдайды әрі оны көркем де суретті тілмен тас кітаптардың бетіне әсемдей ойып өрнектейді. Сөйтіп, бұл жырлар шоғыры ежелгі ата-бабаларымыздың қасиетті де қаһармандық рухын асқақтата, күнiренте жырлаған мәңгілік симфония сипатында дәуірден дәуірді көктей өтіп, бізге жетіп отыр.

Көркем шығарма — көрікті ойдың көрінісі болса, көркем сөз — көрікті ойды реалдыққа айналдырудың бірден-бір құралы. Демек, әдебиет — ең алдымен, сөз өнері. «Сөз өнерінде тілдің атқарар қызметі бәрінен ерекше, бөлек һәм биік» болады [1; 25]. Тілі нашар шығарма ойы қаншалық көркем, құрылысы қаншалық шымыр болса да, ешқашан жақсы шығарма ретінде танылып, адамдардың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жете бермейді. Сондықтан, көркем сөз — әдебиеттану ғылымының ең өзекті мәселелерінің бірі деп қаралады. Осы тұрғыдан қарағанда, ежелгі түркі бітіктас жырлары өзінің қиыннан қиыстырған сара сөзі, мөлдір де көркем тілі арқылы аса биік көркемдік-эстетикалық өреге көтеріле алған. Біз бұл мақаламызда ежелгі түркі бітіктас жырларындағы осынау поэтикалық сөз өнеріне, яғни терең ой, нәзік сезімді дәл де ықшамды, сұлу да образды етіп баяндауы мен суреттеуіндегі шынайы шеберлікке талдау жасап, оның ішкі сырын ашып көрсетуге құлшынамыз.

1. *Ежелгі түркі бітіктас жырларындағы сөз құдіреті.* Ежелгі түркі бітіктас жырлары, біріншіден, лексикалық бірліктерді, яғни күнделік өмірде қолданылып жүрген қарапайым сөздер мен бейнелі фразеологиялық тіркестерді — сөз өнерінің құрылыс материалы ретінде танып, шығарманың тақырып өрісіне, жанрлық сипатына қарай оның барлық мүмкіндіктерін толық ашып пайдалануға, оны әсемдік әлем үшін қызмет етуге, қолданған сөздері мен фразеологиялық тіркестерінің түсінігі жеңіл, мағынасы дәл де айқын, әркелкілік пен ала-құлалығы жоқ болуына баса назар аударады [2; 45]. Көбінде, қарапайым сөздер мен фразеологиялық тіркестердің табиғи ажарынан, әсем түйін түйіп, көркем сурет сызады да, ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлілігі арқылы тұтас жырға сарқылмас қуат береді.

Түркі бітіктас жырлары поэтикалық ой мен сезімді дәл де образды етіп жеткізуде, ең әуелі, күнделік өмірде қолданылып жүрген жалпы халықтық сипаттағы жай сөздерге иек артады. Ол сөз сұлулығы, оның қарапайымдылығы мен табиғилығында болатындығын асқан сезімталдықпен танып-біліп, көбінде әр сөзді ешқандай бояуы жоқ, тап-таза күйінде дәл де үйлесімді етіп қолданауға, оның табиғи ажарынан адам санасына ерекше ықпал жасап, сезімінде күшті әсер туғызатын сөз образын, жыр кестесін кескіндеуге ұмтылады. Мысалы, «Күлтегін құлпытасындағы» ата-бабаның ұлы еңбектеріне арналған тарихи жыр былай басталады: «Үстіде көк тәңірі, астыда қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралыпты. Адам баласын билеуге ата-бабам Бумын қаған, Естеми қаған отырыпты. (Олар) тақта отырып, түрік халқының елін құрып, заңын түзіпті (üzä kök täŋri asra yaüiz yir qılınuqda, äkin ara kiši öyli qılınmıš. Kiši oylınta üzä äcüm aram bumın qağan ištämi qağan olurmıš. Olurıpan türk bodunıñ ilin tör(üs)in tuta birmiš, iti birmiš)».

Көріп отырғанымыздай, бұл мысалдағы әр сөз өзінің тура мағынасында, дағдылы тіркесімділік қасиетіне қарай бір-біріне сәуле түсіре басы бірігіп, аяқталған көркем ойды білдіретін бірнеше сөйлемге айналады да сабақтаса, үндесе келіп, бүкіл жыр бойындағы келелі маңызы бар бір мазмұнның пердесін ашады. Онда, ең әуелі, баяғы, бағзы замандардың мифтік көркем түсінігін, түркілердің әлем жаралуы жайлы танымын түп-тұнық күйінде әсемдей кестелесе, одан ары барлық жақсылық жалғыз жаратушы тәңірден келеді дейтін шамандық нанымға сай, ата-бабаларының тәңірдің шапағатынан жаралған, табиғатынан ақылды да парасатты, киелі де текті адамдар болғандығы себепті, билікке, таққа отырғаны мезгей баяндалады. Ал соңғы тармақ, баяндалып отырған ойдың нәтижесі есебінде, ата-бабаларының алғашқы Түрік қағанатын құрып, заңын түзген, біліктілікпен ел билеген ұлы еңбектерін асқақтата жырлайды. Сөйтіп, ой-сезімді соншалық табиғи, соншалық әсерлі әрі дәл де жинақы етіп жеткізіп береді. Адамды баяғы замандардың бұлдыр да бұлдыр тұңғығына, ежелгі түркі дәуірінің шежірелі шындығына бастап барады. Ежелгі түркі бітіктас жырларында бұл сияқты сөз суреттер молынан кездеседі.

Қала берсе, түркі бітіктас жырлары баяғы замандардан келе жатқан, айырықша айшығымен, образды бейнесімен даралана көзге түсетін, жалпы халықтық сипаттағы, ғасырлар бойы сұрыпталып, тұрақталған, бейнелі фразеологиялық тіркестерді сөз өнеріндегі ерекше құрылыс материалы ретінде танып, оны ұғым мен түсініктерді атап көрсетеумен бірге, оларды суреттей, образды да әсерлі етіп жеткізетін поэтикалық құрал ретінде пайдаланады. Сөйтіп, тамаша поэтикалық көркемдікке қол жеткізеді. Мысалы: «(Ол кезде) төңіректің төрт бұрышы түгел жау еді. (tört buluñ qor yaüi ärmis)» бұл сөйлемдегі «төңіректің төрт бұрышы (tört buluñ)» дейтін тіркес «айнала, жан-жақ» ұғымын білдірумен бірге, ата-бабаларымыздың «дүние төрт бұрыш болады» деп қараған бағызы мифтік-дүниетанымдық түсінігі негізінде, түрік қағандығы дөп келіп отырған ауыр да қатал тарихи жағдайды дәл де әсерлі етіп жеткізіп береді. Ал «түрік халқының аяғынан әл кетіп, жағдай нашарлаған еді. (türk bodun adaq qamšatdı, yablaq boltaçı ärti)» дейтін сөйлемде «аяғынан әл кету (adaq qamšatdı)» тіркесі «күш-жігері таусылды, қалжырады» ұғымын білдіре отырып, бөлшектің сапасында туылған өзгерісті бүтіннің сапасына ауыстыра жұмсау арқылы толассыз жорықтар салдарынан қажыған, жауынгерлік рухы әлсіреген түрік халқының хал-жайы дәл де нақты етіп бейнеленеді. «Көзім көрмеген, құлағым естімеген халықтарды ... қондырдым. (közün körmädük, qulqaqın äšidmädük bodunum..... qonturtum)» бұл сөйлемде «көз көріп, құлақ естімеген (köz körmädük, qulqaq äšidmädük)» тіркесі «бөтен, танымайтын» дейтін ұғымды білдірумен бірге, көру, есту мүшелерінде сол белгінің жоқтығын суреттей көрсету негізінде, түрік қағандығының іргесі кеңіп, аз халық көп болған бейнесі суреткерлікпен кестеленеді. Ал «он қараңғы түнде (жеті қараңғы түнде), тау етегіндегі қарауылдан айналып өттік. (on tünkä yantaqı tuñ äbirü bardimız)» сөйлемінде «он қараңғы түнде (жеті қараңғы түнде) (on tünkä)» тіркесі «түн ортасында, беймезгіл уақытта» дейтін ұғымды білдірумен бірге, ежелгі түркілердің дәстүрлі мезгіл өлшеміне сүйене отырып, жасырын да суыт жорықтың бір көрінісін көркемдей

суреттейді. «Түн қаттық, Полчұға таң ата жеттік. (tün qatdīmiz. bolčuqa tañ üntürü tägdimiz)» дейтін сөйлемде «түн қаттық (tün qatdīmiz)» тіркесі «дамыл таппау, күн демей, түн демей жүру» дейтін ұғымды білдіре отырып, азапты да ауыр жорықтың күнге түнді қосқандай (шайға сүт қатқандай) жалғасып отырғанын образдай бейнелейді. Демек, бұл мысалдардан біз ежелгі түркі бітіктас жырларының фразеологиялық тіркестерді бастапқы тұлғасында, алғашқы ажарында, бойына жасырған барлық қосымша бояуларын ақтара, қолданудағы халықтық дағдылы дәстүрді сақтай отырып, көрікті ойды аз сөзбен түйіндей, образдай жеткізе білген поэтикалық шеберлігін көре аламыз.

Десе де, ежелгі түркі бітіктас жырлары бұнымен шектеліп қалмаған. Ол кітаби жазба сөз өнері ретінде поэтикалық ой мен сезімнің қажетіне, поэзиялық ішкі ұйқасқа, ырғақ пен лебіздің сабақтастығына қарай, байырғы фразеологиялық тіркестердің ой өрнегін құбылтып, қиыннан қиыстыра жасаған, соны тіркестерді молынан кездестіреміз. Атап айтсақ, халықтық фразеологиялық тіркестердің жасалу механизмін, яғни құрылымдық моделін (мысалы, қолдан билік, бастан бақ; басқа шауып, төске өрлеу т.б.), сақтай отырып, мазмұны нақты, құрылымы шағын, бейнелі бояуы күшті контекстік фразеологизмдер жасаған. Тыңнан жасалған бұл бейнелі тіркестер көбінде жырлар шоғыры басты объекті етіп алған — сол дәуірдің тарихи шындығы, ел тағдыры, елдің елдігі, жаугершілік тақырыбына қатысты бірыңғай параллель тіркестер болып келді. Олардың бастылары мыналар: *сөзі тәтті, жібегі жұмсақ* (sabī süčig, aүйsī yīmšaq), *нағыз білгір кісіні, шынайы батыр адамды* (ädgü bilgä kišig, ädgü alp kišig yorıtmz), *елі барын елсіретінті, қағаны барды қағансыратынты* (illigig ilsirätmiš, qağanliүйy qağansirätmiš), *басы барын бас ұрғызыпты, тізелісін шөктіріпті* (bašliүйy yūküntürmiš, tizligig sökürmış), *текті ұлдары құл болыпты, пәк қыздары күң болыпты* (bäglig urī oylın qul boltı, silik qız oylın күn boltı), *кедейді бай қылды, азды көп қылды* (čiүйañy bay qiltı, azıy üküš qiltı), *үстіндегі тәңірі құламаса, астыдағы жер жарылмаса* (üzä täñri basmasar, asra yir tälinmäsär), *қаның судай ақты, сүйегің таудай болып жатты* (qanıñ subča yügürti, söñükün taуča yatdı), *iui ассыз, сырты тонсыз* (ičrä ässiz, tašra tonsiz), *түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым* (tün udimadım, күntüz olurmadım), *жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым* (yalañ bodunıy tonliүй, čiүйañ bodunıy bay qiltım), *құдіретті елі бар, айбарлы қағаны бар* (iүйar älligdä iүйar qağanlıda), *аты арық, азығы жоқ* (atı toruу, azuqı yoq), *сары алтын, ақ күміс* (sarıy altun, ürün күmüš), *қызыл қаным төгілді, қара терім ақты* (qizil qanıñ töküti, qara tärim yügürti) т. б.

Екіншіден, ежелгі түркі бітіктас жырлары сөз бен сөз арасындағы алуан түрлі мағыналық қатынастың сөз өнеріндегі ролін жете танып, оны объективті заттар мен құбылыстар арасындағы қайшылықты, қарсылықты қатынастарды ашып көрсетуге, айтпақ ойға поэтикалық өң беруге немесе сөздер арасындағы мағыналық жуықтық, мәндестіктен пайдаланып, оларды үстемелей еселеп, қабаттап, қатар қолдану арқылы ой мен сезімге айырықша әсер дарытып, оны барынша көрнектілендіре көрсетуге қызмет етеді. Демек, ежелгі түркі бітіктас жырларында сөз бен сөз арасындағы мағыналық қатынастың екі түрі, яғни антонимдік қарама-қарсылық пен синонимдік мәндестіктің, барынша ұтымды қолданылғаны ерекше көзге түседі. Әуелі сөз бен сөз арасындағы антонимдік қарсылықты, қайшылықты қатынастың бітіктас жырларындағы қолданылу шеберлігіне назар аударайық: «Түрік халқы аштық, тоқтық дегенді ойламайсыңдар. (türk bodun,..... açsıq tosıq ömāz sän.)» Бұл сөйлемде, «аштық, тоқтық (tosıq, açsıq)» сөздерінің мағынасындағы сапалық, мәндік қарама-қарсылық қатар қойып жарыстыра баяндалу арқылы түрік халқының мінезіндегі бейғамдық, салғырттық, бойкүйездік кінәраттар ашып көрсетіле отырып, оған күңірене күйзелген, одан аулақ болуды шегелеп тұрып тапсырған күшті лебіз, образдық өң үстеледі. Ал «кедей халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым. (čiүйañ bodunıy bay qiltım, az bodunıy üküš qiltım)» деген сөйлем мен «сонша құлшынып біріктірген халықты, от пен судай қылмадым. (anča qazıanır biriki bodunıy ot sub qılmadım)» дейтін сөйлемде «кедей мен бай, аз бен көп (čiүйañ män bay, az bän üküš)», сөздерінің мағынасындағы сапалық, мөлшерлік қарама-қарсылық пен «от пен су (ot pän sub)» сөздерінің мағынасындағы бір-бірімен мүлде отаса алмайтын мәндік қарама-қарсылық қатар қойып жарыстыра баяндалу арқылы, Білге қағанның елді баяшат өмірге жеткізіп, оны өркендетіп-өсірген, тату да тәтті, берекелі де бірлікті етіп билеген ұлы еңбектері, жан сыры айшықтай жырланады. Ал «бұл сөзді естіп, түн ұйқым келмеді, күндіз отырғым келмеді. (ol sabıy äsidip tün udisiqım kälmedi. күntüz olursiqım kälmedi)» деген сөйлемде қатар қойып жарыстыра баяндалған «күн, түн (kүн, tүн)» сөздерінің мағынасындағы мезгілдік қарама-қарсылық, Түнюқұқтың барлаушылар әкелген суық хабарды естігенен кейінгі күпті де толғанысты көңіл-күйін, жан дүниесінің алпарысты кейіпін айырықша әсерлі етіп жекізеді. Ежелгі түркі бітіктас жырларында жарыстыра, жарастыра қолданылған антонимдік параллельдер бұнымен бітпейді, жырлар шоғыры бойынан асқан шеберлікпен ұтымды

қолданылған басқа да антонимдік қатарлар кездеседі. Олар *үстіде* (*üzä*) — *астыда* (*asra*), *жаман* (*yablaq*) — *жақсы* (*ädgü*), *іші* (*içi*) — *сырты* (*taşı*), *құл* (*qul*) — *құң* (*kün*), *арық* (*turuq*) — *семіз* (*sämiz*), *жұқа* (*yuuqa*) — *қалың* (*qalın*), *жіңішке* (*yünçgä*) — *жуан* (*yoğun*) т. б.

Тағы, бір жағынан, ежелгі түркі бітіктас жырлары сөз бен сөздің мағыналары арасында жуықтық, мәндестік болатын, бірақ нәзік парықтары сақталып отыратын қасиетін барынша ұтымды пайдаланып, оларды үстемелей еселеп, қабаттап, қатар қолдану арқылы ой-сезімді барынша күшейтіп, ұлғайтып көрсетуге қызмет етеді. Мысалы, «Күлтегін құлпытасындағы» үндеу-өсиет жырында түркі халқының астамдығы, алдап-арбауға көнгіштігі себепті, өздерін асырап отырған қағанын, елін тастап, сергелден болып сенделген, бөтен, бөгде елде азып-тозып тентіреген бейнесі «ол жерде көп алқындындар, арыдындар (*qor anta alqıntıy, arıltıy*)» деп суреттеледі. Сөйтіп, еселеп, бір-біріне үстемелей, қатар қолданылған «алқыну, ару (*alqıntıy, arıltıy*)» сөздерінің мағынасындағы мәндестік жақындық пен олар арасындағы нәзік парықтар ой мен сезімді түрлі қырынан толықтап, сатылай екпіндетіп жеткізумен бірге, жырға ерекше күш беріп, сезімге айырықша әсер дарытады. Ал осы үндеу-өсиет жырында, үндеу-өсиеттің кімге арналғаны, оны қалай қабылдауы керектігі: «Тоғыз оғыз бектері, халқы, бұл сөзімді жақсылап естіп, мұқият тыңдаңдар! (*toquz oғuz bāglāri bodunı bu sabımın ädgüti äšid, qatıyđı tıñla!*)» дейтін жыр жолы арқылы беріледі. Онда мәндес (синоним) сөздерді түйдектей тіркестіруден жасалған «жақсылап естіп, мұқият (қатты) тыңдаңдар! (*ädgüti äšid, qatıyđı tıñla!*)» дейтін эпитетті екі параллель тіркес бар. Бұл мәндес эпитетті тіркестердің бір-біріне үстемелей, еселей қатар қолданылуы ой мен сезімге назар аударту, бұлжытпай солай істеуді бұйыру лебін, тіпті де күшейтіп, сатылап салмақтандырып, зілдендіре түседі.

2. *Сөз көркіне көрік берудегі дәлдік пен шеберлік.* Ежелгі түркі бітіктас жырлары құнарлы ойды құнды етіп жеткізуде сөз ажарындағы табиғи сұлулықты орнын тауып ойната қолданумен бірге, сөз ажарына ажар қосып, көркіне көрік беретін көркемдеу тәсілдерін де барынша сәтті пайдаланады. Оны дәлдікке, ықшамдылыққа, сұлулыққа қызмет етеді. Десе де, жырлар шоғырында үйіп-төгіп, жасанды жолмен жарқырата қолданған ажарлау, айшықтау, құбылтулар кездеспейді. Тек дәл айтылар сәтте, ой мен сезім көркемдеп, көріктендіре жеткізуді қажет еткен тұста ұтымды тәсілді қолданып, ойып алғандай образды орам жасайды. Сөйтіп, ой мен сезім айқын да айшықты етіп жеткізіледі. Ежелгі түркі бітіктас жырларында тақырып пен мазмұнға тілін сай ете ұсыну мақсатымен талдай, саралай шеберлікпен қолданылған көркемдеу тәсілдерінің негізгілері мыналар:

Эпитет. Ежелгі түркі бітіктас жырлары сөздердің бір-біріне сәуле түсіре айқындаушы-айқындалушы қатынаста тіркесуі, сөз өнеріндегі сұлулықты, тіпті де ажарландырып, зат пен құбылыстың мәндік қасиеттері мен сапалық ерекше белгілерін айқындап, нақтылап көрсететін, әсерлі көркем бейнеге айналдырып, көз алдыға елестете алатын қасиетін шынайы ұғып-біліп, оны нақтылы тілдік ортада шеберлікпен қолданады. Жырлар шоғырында қолданылған бұл сияқты сөз көркіне көрік беріп, сөз образ жасайтын эпитеттер көбінде тұрақты эпитеттер мен жай эпитеттер болып келеді. Олар бірде айқындалатын сөзін әр қырынан танытып, әр түрлі сипаты тұрғысынан айқындап, образды бейне жасаса, мысалы: *кедей халық* (*čïyañ bodun*), *аз халық* (*az bodun*), *елді халық* (*illig bodun*), *қағанды халық* (*qayānlıy bodun*), *қара халық* (*qara bodun*), *жалаңаш халық* (*yalañ bodun*), *өлімші халық* (*öltäči bodun*); *дана қаған* (*bilgä qayān*), *алып қаған* (*alp qayān*), *біліксіз қаған* (*bilgisiz qayān*), *әйгілі қаған* (*külig qayān*), *айбынды қаған* (*iğar qayān*); *білгір кісі* (*bilgä kişig*), *жаман кісі* (*yablaq kişi*), *алып кісі* (*alp kişig*); *жаман сый* (*yablaq ay*), *жақсы сый* (*ädgü ayı*); *тәтті сөз* (*süçig sab*), *жақсы сөз* (*ädgü sab*); *алып ер* (*alp är*), *аз ер* (*az är*); *саңлақ ат* (*ädgü at*), *боз ат* (*boz at*) қатарлылар. Ал енді бірде айқындалатын сөзін бір ғана сипаты тұрғысынан ажарлап, образдай көрсетеді. Оларға *көк тәңірі* (*kök täñri*), *қара жер* (*yağız yir*), *жұмсақ жібек* (*yımsaq ay*), *жаман ниет* (*añıy bilig*), *айбынды кесене* (*adınçıy barq*), *мәңгі тас* (*bāngü taş*), *көк түрік* (*kök türk*), *текті ұл* (*urı oylı*), *пәк қыз* (*silik qız*), *киелі жер-су* (*ıduq yiri sub*), *жасыл өзен* (*yaşıl ügüz*), *ауыр қол* (*uluğ sü*), *ұлы соғыс* (*uluğ süñüş*), *маңызды заң* (*ayır törüg*), *құдіретті ел* (*iğar il*), *сүңгі* (найза), *бойы қар* (*qar süñü batımı*), *жасая жасақ* (*yadağ sü*), *үлкен ұл* (*uluğ oyl*), *қара бұлғын* (*qara kişin*), *көк тиын* (*kök täyän*), *ауыр тас* (*ayır taş*), *жуан ағаш* (*yoğān iğ*), *сары алтын* (*sarıy altun*), *ақ күміс* (*ürün kümüş*), *қызыл қан* (*qızıl qan*), *қара тер* (*qara tär*), *жарақты жау* (*yagıqlıy yağ*) қатарлы эпитеттер жатады.

Теңеу. Ежелгі түркі бітіктас жырлары заттың, құбылыстың ерекше белгілерін, мәндік қасиеттерін нақтылап айтып, айшықтап көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра, ұқсата суреттеу арқылы да әсерлі бейне, көркем образ жасайды. Сөйтіп, «адамның ой мен сезімге болған түсінігін айқындай, оған болған танымын тереңдете түсумен бірге, жырдың баурау қуатын күшейтіп, эстетикалық құнын арттыра түседі» [3; 55]. Ежелгі түркі бітіктас жырларында теңеу мынадай екі түрлі жолмен жасалады:

Бұның бірі, түбір немесе негіз сөзге «-тег (-täg)» жұрнағының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Тәңірдей көкпен жаралған (мен) түріктің Білге қағаны бұл кезде (таққа) отырдым* (täñri täg täñridä bolmıš bolmä türk belgä qağan, bu ödkä olurtım); *Содан кейін інісі ағасындай болмады, ұлы әкесіндей болмады* (anta kisrā inisi äčisintäg qılınmaduq ärinč, oylı qañintäg qılınmaduq ärinč); *Тәңір күш-қуат бергені үшін әкем қағанның жасақтары бөрідей еді, жаулары қойдай еді* (täñri küč birtük ücün qañım qağan süsi bōri täg ärmis, yaūisı qoñ täg ärmis); *Көгер көзім көрместей болды, білер білігім білместей (ес-ақылдан адасқандай) болды* (körür közüm körmäz täg, bilir biligim bilmäz täg boltı); *Төңірегіміздегі жауымыз жыртқыш құстай (көп) еді. Біз аңдай (жемтіктей) едік* (yaūimız tägrä ucuq täg ärti. biz añ täg ärtimiz); *Аң ауласа, құмайдай еді* (ab ablasar ärmälä täg ärti) т. б. Бұл мысалдардағы *тәңірдей* (täñri täg), *ағасындай* (äčisintäg), *әкесіндей* (qañintäg), *бөрідей* (bōri täg), *қойдай* (qoñ täg), *көрместей* (körmäz täg), *білместей* (bilmäz täg), *құстай* (ucuq täg), *аңдай* (añ täg), *құмайдай* (ärmälä täg) теңеулері осы тәсіл арқылы жасалған.

Енді бірі, түбір немесе негіз сөзге «-ша/-ше (-čä/-ča)» жұрнағының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Түркеш қағанының жасақтары отиша, бораниша (екпінмен) келді* (türğis qağan süsi otča borča kälti); *(Олар) өртше қызып келді (өрттей лап қойды)* (örtčä qizıp kälti) т. б. бұл мысалдардағы *отиша* (otča), *бораниша* (borča), *өртше* (örtčä) теңеулері осы тәсіл арқылы жасалған. Осындағы қай тәсілмен жасалған, қай теңеуді алсақ та, суреттеліп отырған өмір шындығын, болмыс бейнесін тура біздің көз алдымызға әкеліп, олар туралы дәл де нақты ұғым-сурет қалыптастырады.

Ауыстру (метонимия). Ежелгі түркі бітіктас жырлары тектес заттар мен себептес құбылыстар, ұғымдар мен түсініктер арасында болатын белгілі ішкі байланыстардан ұтымды пайдалана отырып, бір заттың атауын екінші заттың атауының орнына алмастыра қолдану арқылы да көркем көрініс жасап, тамаша сурет сызады. Мысалы: *«Ағам қағанмен бірге алғы жақта (шығыста) Жасыл өзенге, Шандоң жазығына дейін шеру тарттық, артқы жақта, (батыста) Темір қақпаға дейін шеру тарттық* (äčim qağan birlä ilgärü yašıl ügüz, šanduñ yaziqa tägi sülädimiz, qurıyaru tämir qarıyqa tägi sülädimiz)» дейтін сөйлемде «*алғы жақта* (ilgärü)» сөзі «*күн толатын жерге* (kün toıyıqqa)», яғни, «*шығысқа*» сөзінің орнына алмастыра қолданылған да, ал «*артқы жақта* (qurıyaru)» сөзі «*күн бататын жерге* (kün batsırıña)», яғни «*батыста*» сөзінің орнына алмастыра қолданылған. Жырдың бұл тармағында жай ғана сөз ықшамдылығы үшін ауыстыру тәсілі қолданылып отырған жоқ. «Онда ежелгі түркілердің төрт құбыланы түгел киелі деп қарайтын нанымдық салт-дәстүрі негізінде мәдени өң арқалаған әсерлі образ жасау басты мақсат етілген» [4; 154]. Ал «*(жал-құйрығы) түйілген аттарды (түрк жерінде) шапқызбадым* (tögönlig atıy yügürtmädim)» деген сөйлемде «*(жал-құйрығы) түйілген ат* (tögönlig atıy)» тіркесі «*қарулы жау*» дейтін ұғымның орнына, «*халықтың тамағы тоқ еді* (bodun boızi toq ärti)» дейтін сөйлемде адамның дене мүшесін көрсететін «*тамақ* (boız)» сөзі «*ішер ас*» деген ұғымның орнына, «*қанымым жоқ (қайтыс) болды* (qatun yoq bolmıš ärt)» деген сөйлемде «*жоқ болды*» тіркесі «*өлді*» дейтін ұғымның орнына алмастырылған. Бұлайша сөздер арасындағы бегілі байланыстан пайдалана отырып, шартты түрде әдейі алмастыру, жырлар шоғырындағы сөздердің көркін тіпті де көріктендіріп, ой мен сезімді образдай бейнелеуге тамаша мүмкіндік берген.

Ежелгі түркі бітіктас жырларында сирек болса да кекесін (ирония) да кездеседі. Жырлар шоғырының тарихи тұлға жайлы батырлық-ерлік жыр бөліміндегі Білге қағанның еліне, халқына арнаған арнау жырында мынадай шумақ бар: *«Барған жерден тапқан жақсылығың мынау: қаның судай ақты, сүйегің таудай болып жатты. Текті ұлдарың құл болды, пәк қыздарың күң болды* (bardq yirdä ädgüg ol ärinč: qanıñ subča yügürti, söñüküñ taıça yatdı, bägilik urı oylıñ qul boltı, silik qiz oylıñ küñ boltı)». Осындағы «*барған жерден тапқан жақсылығың мынау* (bardq yirdä ädgüg ol ärinč)» деген тармақтағы «*жақсылық* (ädgüg)» сөзінің сырты сыпайы болған мен ішкі астарында кекесін, ауыр мысқыл бар. «*Қаны судай ақса, сүйегі таудай болып жатса, текті ұлдары құл болса, пәк қыздары күң болса*» оның несі жақсылық. Демек, бір ғана сөзбен ежелгі түркілердің алдау-арбауға сеніп, елін, жерін тастап бөтен, бөгде елге ауып кеткен, онда сергелдең болып сенделген ауыр халіне ащы мысқыл айтады, әсем де әсерлі сөз образ жасайды.

Әсірелеу мен қайталу. Ежелгі түркі бітіктас жырларында суреттеліп отырған өмір шындығын, жеткізбек болған ой мен сезімді әдейі өсіре немесе өшіре жырлау арқылды да шығарманың көркіне көрік беріп, оның баурау, көңілге ұялату қуатын барынша күшейте түседі. Сөйтіп, батырлық-эпостық сарындағы өзгеше өрнек өріледі. Десе де, ол өмір шындығын ақылға сыймайтын қиял-ғажайып құбылысқа айналдырып, оқыс әсер туғызуға бой ұрмайды. Қайта оны шынайы өмірді образды бейнелеуге қызмет етеді. Мысалы: «*Елі барды елсіретінті, қағаны барды қағансыратыпты, жауын бой-*

сындырыпты, тізеліні шөктіріпті, басытыны жүгіндіріпті (illig ilsirätmiš, qağanlıyū qağansiratmiš, yaūyū baz qīlmiš, tizligig söküirmiš, bašlıyū yūküntürmiš)». Бұл сөйлемде алдыңғы ой-пікірден соңғы ой-пікірді, алдыңғы лебізден кейінгі лебізді, алдыңғы құбылыстан кейінгі құбылысты асыра, екпіндете, түрлі қырынан бірнеше еселей үдете суреттеу арқылы ерлік, батырлық рух шығандата, асқақтата жырланған. Ал «қаның судай ақты, сүйегің таудай болып жатты. Текті ұлдарың құл болды, пәк қыздарың күң болды (qanīj subča yügürti, söñükün taýça yatdı, bāgilik urı oylın qul boltı, silik qız oylın күñ boltı)» дейтін сөйлемде ой мен пікір, сезім мен лебіз құлдырата кішірейтіліп, барған сайын апшысы қуырылып, өмір шындығы жан шошырлықтай сүркейлі етіп суреттеледі. Жырдағы өсіре ұлғайта суреттеу болсын немесе өшіре кішірейте суреттеу болсын, бәрі де жырдың поэтикалық әсерін, ойға терең ұялату қуатын барынша күшейте түскен.

Назар аударатыны, ежелгі түркі бітіктас жырларында бұл сияқты ерекше мән бере ұлғайта немесе кішірейте жырлап отырған ой мен сезімді тіпті де айшықтай, оған айырықша назар аударта суреттеу үшін әсірелеу мен қайталауды қабаттай қолданады да жырдың әсерлілігі мен әсемдігін еселеп күшейтеді. Бұндай әсірелей қайталаулар көбінесе тұтас жырлар шоғырының құрылысындағы белгі бір мазмұндық бөлім ішінде жеке сөздердің, тіркестердің немесе ыңғайлас сөйлемдердің қайталануы түрінде кездеседі де, егіздей немесе сатылай параллель құрылымдар түзеді [5; 39]. Мысалы, жырлар шоғырының үндеу-өсиетнама бөлімінде «Ілгеріде (шығыста) онда (оңтүстікте), арт жақта (батыста) сол жақта (солтүстікте)..... » түріндегі параллельдік құрылым былайша екі рет қайталанатын:

«Ілгеріде (шығыста) күн шығатын жерге дейін, онда (оңтүстікте) күн түстігіне дейін, артта (батыста) күн бататын жерге дейін, солда (солтүстікте) түн ортасына дейін созылған аралықтағы бар халық маған қарайды, осынша халықтың басын қостым (ilgärü kün toysıq(q) a, birgärü kün ortusınaru, qurıyaru kün batsipınä, yırıyaru tün ortusınaru, anta içräki bodun, qor m(aña körür, bunč)a bodun qor itdim.)».

«Ілгеріде (шығыста) Шандоң жазығына дейін шеру тарттым, мұхитқа сәл жетпедім. Онда (оңтүстікте) Тоғыз ерсенге дейін қол бастадым, Тибетке сәл жетпедім, арт жақта (батыста) Инчу өзенін кешіп өтіп, Темір қақпаға дейін шеру тарттым. Сол жақта (солтүстікте) иер Байырқу жеріне дейін қол бастадым. Сонша (көп) жерге жорыттым. (Бірақ) Өтукен тауындай жайлі жер жоқ екен. (ilgärü šandun yazıqa tägi sülädim, taluyqa kičig tägmädim, birgärü toquz ärsinkä tägi sülädim, tüpütä kičig tägmädim, qurıyaru yinčü ög(üz) kăčä tämir qarıyqa tägi sülädim, yırıyaru yir bayırqu yiriñä tägi sülädim. bunča yirkä tägi yorıtdım. ötükan yišda yig idi yoq ärmiš)».

Ежелгі түркі бітіктас жырларында бұл сияқты жүйелі, мерзімді, мөлшерлі әсірелей қайталаулар едәуір мол болып, ол суреттеліп отырған өмір шындығына, жеткізбек болған ой мен сезімге назар аударта, оның баурау, көңілге ұялату қуатын барынша күшейте түсу рөлін ойнаумен бірге, жырлар шоғырының поэзиялық сипатын тіпті де айшықтай түседі.

Шешендік арнау мен шешендік дана сөз. Ежелгі түркі бітіктас жырларының өң бойында шешендік арнау біршама мол болып, онда түріктің барша ел-жұртына арналған үндеу, өсиет көп рет қайталанып баяндалып отырады. Бұл шешендік арнаулардағы ой-толғам, күшті де әсерлі сезім көбінде сыртқы құрылымы біркелкі, ыңғайлас параллель сөйлемдер арқылы жарлай, сұрай арнау формасында беріледі. Сөйтіп, ой мен сезімге әсемдік пен әсерлік дарытады. Шешендік арнаулар ішінде сұрай арнаулар ой-сезім тереңдігі, образдылығы, әсерлілігі арқылы ерекше көзге түседі. Мысалы, жырлар шоғырының ата-бабаның ұлы еңбектері жайлы тарихи жыр бөлімінде, түркі халқының ішкі және сыртқы себептерге байланысты елдігінен, қағандығынан айрылып, құл болған, күң болған, сенделіп сергелденге түскен тұстағы ашты зары былайша толғанады: *«Түріктің күллі қара халқы былай деген екен: Елді халық едім, елім енді қайда?! Кімге ел құрғызамын?! — десінті. Қағанды халық едім, қағаным қайда?! Қай қағанға ісімді, күшімді беремін, — десінті (turk qara qamaу bodun anča timiš: illig bodun ärtim, ilim amtı qanı? kimkä ilig qazyanur män? tir ärmiš. qağanlıy bodun ärtim, qağanım qanı? nä qağanqa išig küčüg birür män? tir ärmiš)».* Ал, жырлар шоғырының тарихи тұлға жайлы батырлық-ерлік жыр бөлімінде түркі халқының тағы да сергелденге түсуінің себебі: *«(Солдай болмаса) жсарақты (жау) қайдан келіп айдап кетеді? Сүңгілі (жау) қайдан келіп қуып кетеді? (yañıqlıy qantan kälip yaña älti? sünügölüg qantan kälipän süre älti?)»* деп образдай толғанады. Демек, жырлар шоғырындағы бұл сияқты шешендік арнауларда қойылған сұрақтарға ешкімнің жауап беруі қажетсіз, өйткені олар ешқандай жауапсыз-ақ түсінікті, арнаудың өн-бойында ол сұрақтардың жауабы өзінен-өзі анықталып, көрініп тұрады.

Шешендік дәстүр — түркі халықтарының ауыз әдебиетінде өте ертеде қалыптасып, барынша дамыған фольклорлық сөз өнері. Ол ғасырлар бойы халықтың ой-пікір білдірудегі рухани сұранысын ғана емес, тіл өнеріндегі эстетикалық сұранысын да қанағаттандырып келген. Сондықтан онда тіл өткірлігі, сұлулығы, дәстүр жалғастығы аса күшті болған. «Ежелгі түркі бітіктас жырлары фольклорлық сөз өнеріндегі бұл халықтық дәстүрді аса ұтымды пайдалана отырып, поэтикалық ойдың ығына қарай, бірде ғибраттылық мәні бар, өнегелі ақыл-нақыл сөздер айтса, енді бірде дидактикалық ой-тұжырымы бар, философиялық қорытындылар айтады» [6; 124]. Сөйтіп, айырықша тапқырлық, асқан суреткерлік танытады. Жырлар шоғырындағы шешендік дана сөздер көбінде, мақал-мәтел сипатында, ұйқасқа, өлшемге, ырғаққа құрылған параллель немесе шендестіру түрінде келеді. Мына мысалдар бұл айтқандарымызды дәлелдеп бере алады: «*Уақыт — Тәңір ісі, адам баласының бәрі де өлмекке жаралған* (öd tängri yasar, kişi oylı qor ölgäli tögümiş)». Бұл мысалда өмір мен өлім жайлы философиялық тұжырым баяндалса, ал «*Арық бұқа, семіз бұқа жырақта болса, қайсысы семіз бұқа, қайсысы арық бұқа екенін парықтауға болмайды* (turuq buqalı sämiz buqalı ĩraqda bölsär, sämiz buqa turuq buqa tiyin bilmäz ärmış)» дейтін сөйлемде ғибраттылық мәні бар дана толғам баяндалады. «*Жұқаны теспек оңай, жіңішкегі үзбек оңай; Жұқа қалың болса, теспек қиын, жіңішке жуан болса, үзбек қиын* (yuuqa ärikli, topulıyalı uçuz ärmış. yinčgä ärikli, üzgäli uçuz. yuuqa qalın bolsar, topulıuluı alp ärmış. yinčgä yoıun bolsar, üzgälik alp ärmış)» дейтін сөйлемде кереғар құбылыстарды шендестіре қарама-қарсы қойып баяндау арқылы үлкен философиялық қорытынды жасалады. Бұндай дана сөздер жырлар шоғырынан көптеп кезігеді.

Қорытып айтқанда, ежелгі түркі бітіктас жырлары бағы замандардан келе жатқан фольклорлық поэтикалық сөз өнеріне мұрагерлік етіп, оның халықтық дағдылы нормаларын, ажарлау, айшықтау, құбылту қатарлы көркемдік дәстүрін сақтай отырып, оның бойындағы барлық сұлулықты төкпей-шашпай асқан шеберлікпен ұтымды пайдаланумен бірге, енді ғана пайда болған кітаби жазба әдебиеттегі сөз өнерінің соны үлгісін тыңнан жаратқан. Оны кейінгі түркі әдебиетінің дамуына негіз етіп, болашаққа қалдырған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. — Алматы: Мектеп, 1976. — 374 б.
- 2 Гың Шы Мин. Ежелгі түркі тіліндегі құлпытастар. — Пекин: Орталық ұлттар ун-тінің баспасы, 2005. — 208 б.
- 3 Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнектері. — Алматы: Санат, 1995. — 210 б.
- 4 Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. — Алматы: Білім, 2008. — 409 б.
- 5 Әдебиеттану терминдер сөздігі. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 240 б.
- 6 Кіришкбаев А. Қазақ әдебиетінің тарихы. — 2-б. — Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1998. — 410 б.

У.Жетібайұлы, Ж.Смағұлов

Поэтическое искусство слова в древнетюркских поэмах-жырах

В статье исследована сущность поэтического искусства слова в древнетюркских поэмах-жырах, написанных на каменных памятниках. Рассмотрены поэтическая функция лексических единств и способы преобразования слов в художественном мире жывров. Произведен сопоставительный анализ образной характеристики словесного искусства, конкретного и образного представления поэтической мысли и чувств в древнетюркских жырах.

U.Zhetibayuly, Zh.Smagulov

Poetic arts of the word in the ancient Turkic poems-zhyr

As the main object of consideration in article research of essence of poetic art of the word in the ancient Turkic the poems-zhyr written on stone monuments is taken. Poetic function of lexical unities and ways of transformation of words in creation of the literary art world in texts of fats are considered. With a support on it the comparative analysis of the figurative characteristic of verbal art, concrete and figurative representation of poetic thought and feelings.

References

- 1 Kabdолоv Z. *Art of the word*, Almaty: Mektep, 1976, 374 p.
- 2 Gyn Shy Min. *Gravestone monument old-tyurk language*, Beijing: University of the central nations, 2005, 208 p.
- 3 Syzdykova R. *Word of expression of Abay*, Almaty: Sanat, 1995, 210 p.
- 4 Ensegenuly T. *Ancient Turkic runic record of poetry*, Almaty: Bilim, 2008, 409 p.
- 5 *Dictionary of terms of literary criticism*, Almaty: Ana tili, 1996, 240 p.
- 6 Kirshikbayev A. *History of the Kazakh literature*, 2, Urumqi: Shinzha national publ., 1998, 410 p.

Ж.Қ.Смағұлов, Н.Б.Жанұзақов, Т.С.Смақова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: zhanuzakov.n@mail.ru)***Ғалым Жайлыбайдың табиғат лирикасы**

Мақалада Ғалым Жайлыбайдың табиғат лирикасы туралы шығармалары қарастырылған. Табиғат лирикасы — лирика жанрының бір түрі, ақынның ішкі жан дүниесін табиғат құбылыстарын сезінуі, бейнелеп суреттеуі арқылы танылатын өлең-жырлар. Біреулер табиғаттың пейзаждық суреттерін жасаса, енді бір ақындар сол табиғат арқылы қоғамдық өмірді, адамның ішкі көңіл-күйін астастыра жырлаған. Заманын жырға қосқан Ғалым шығармаларында елеулі орынды азаматтық лирика құраса, осы азаматтық лирикасының ішінде экология тақырыбы ерекше бас көтереді. Темірді қызған кезінде соғып отырған ұлт тағдырын экологиялық мүшкіл халмен сабақтастыра отырып, оқырманға үлкен ой тастайды.

Кілт сөздер: табиғат лирикасы, азаматтық лирика, жыр, жанр, фольклор, поэзия, экология, философиялық түйін, иірім, көкжиек.

Табиғат лирикасын айтқанда, ұлы Абайды еске аламыз. Оның жылдың төрт мезгіліне арнап жазған өлеңдері осы уақытқа дейін оқушысын тамсандырып келеді.

Абайдан соң қазақ ақындары да табиғат лирикасын көптеп жазды. С.Сейфуллин, М.Жұмабай, І.Жансүгір творчествосы бұл сөзге дәлел. Ал бүгінде табиғат туралы жазбаған ақындарды кездестіру қиын. Демек, табиғат лирикасы өзінің мәңгілік жырлана беретін тақырып екенін айғақтайды [1; 313].

Лирикадағы уақыт мезетінің суреттелуінің өзі түрлі бейнелеу тәсілдерімен іске асатынына арғы-бергі кезеңдегі поэзиялық туындылардан көп мысалдар келтіруге болады. Адам мен табиғат — күллі өнер туындысының нысаны. Әсіресе сыршыл жанр лирикада уақыттың әрбір сәті түрлі тәсілмен жырланып, өзгеше бітімді көркем бейнеге айналады.

«Өнердің ең сезімтал түрі — поэзиялық туындыларда басты нысан болып табиғат алынса, табиғатқа телінетін адами әрекеттің де түбін әрдайым мифологиялық ойлау жүйесінен іздейміз» [2; 15].

«Қазақтың халық поэзиясында табиғат суреті, жаратылыс көріністері үлкен орын алады. Сахарада көшіп жүрген, күнделікті өмірі жазда, күзде, тіпті жыл бойы дерлік кең далада, төңкерілген ашық аспан астында, өзен-судың жағасында өтетін елдің өзін ұдайы табиғаттың аясында, құшағында отырғандай сезінуі таң қаларлық нәрсе емес», — дейді теоретик ғалым З.Ахметов [3; 39].

Заманын жырға қосқан Ғалым шығармаларында елеулі орынды азаматтық лирика құраса, осы азаматтық лирикасының ішінде экология тақырыбы ерекше бас көтереді. Темірді қызған кезінде соғып отырған ұлт тағдырын экологиялық мүшкіл халмен сабақтастыра отырып, оқырманға үлкен ой тастайды.

*Киіктің көзіндегі жұмбақ жазу —
Бақ пен сор,
Ақ-қараның Ұлы өлеңі...*

Өлең тармақтарында терең философиялық түйін жатыр. Ақын табиғат пен адам арасындағы тар-тысты өмірдегі жауабы жоқ ақ пен қараның тартысына теңейді. Адамзат игілігіне жаратылған табиғатты аяусыз сынаққа салу, улау жылы жүрек иесінен шығатын әрекет емес. Табиғатқа жасаған бір қастандық адам баласына екі есе зардабын әкелетінін уақыт көрсетіп отыр.

Соңғы кезде қолға еріксіз қалам алғызып, жүректен шер болып төгілген тақырыптардың бірі — тұнығы шайқалған табиғат. Ақын Ғалым Жайлыбай да бұл мазмұны терең, өзекті тақырыпты айналып өтпейді.

*Ғасырдың нұр сыйласа Нұр өткелі,
Жаныңа жетем жаннан гүл еккелі.
Сарғайтқан сарыбелі сағынышты —
Жезқазған!
Жерұйығым жүректегі... [4; 16], —*

деп тебіренген Жезқазғанның бір бөлшегіне протон құлап, табиғаттың тұнығы шайқалып жатқанда ақынның жүрегі қарс айрылады:

*Айдарынан жел еспей кекілдінің,
Еңку шалды еңіске екінді күн.
Протонның уынан енесі өлген –
Көлеңкеде жылайды жетім құлын [4; 16].*

Жанына ең қымбаты — баласын «құлыным» деп еркелетін қазақ халқы үшін бұл — қастерлі ұғым. Сондай-ақ отбасы берекесін алға қоятын қазақ үшін шаңырақтың күйреуінен асқан қасірет жоқ. Міне, «Жетім құлынды» биік поэзия қылып тұрған да осы екі ұғымның таңдалуы.

*Жетім құлын жетіліп –
Тарлан ашып
Арғымаққа айнала ма? [4; 16]*

Жетімдік көрген жасық құлынның жұлқынған арғымаққа айналуы неғайбыл. Бұл — арғымақтардың жоғалуы, ұрпақтың азғындауы, асыл тектің жоғалуы. Ақын кекілі таралмаған құлынды, сол жетім құлынның иесі жесір әйелдің аянышты халдерін жанарларына жас үйірген сәттерін бейнелеу арқылы береді. Оқырманның да көзіне жас келеді...

Адамдар кезінде табиғатты аямап еді. Енді, міне, табиғат адамдардан соның кегін алып жатқанға ұқсайды. Соны жанымен сезінген Ғалымның қай пернесін басып қалсаң да, жүрегінен запыран төгіледі.

*Тартылып біткен Аралым,
Су алып кеткен жанарым.
Қағынан безген құландай
Арқаға көшіп барамын [5; 28].*

«Жеті атасы жатқан зираттарды» жұртқа тастап, жылы орнын суытып, қопарыла көше жөнелген Алмасбектің жан айқайын естіген де естен танбай тұрмайсың. Арқада оның нағашы жұрты күтіп отырмағанын сезіп, жаның және күйзеледі. Көгінен улы темірдің сынығы жауып, құм бораны ышқынып суырған өңсіз өңірде оны ешқандай жақсылық күтіп тұрған жоқ-ты. Олай болса, болашағы тұманға айналған Алмасбектің бір қатерден қашқанмен, одан да қауіпті бір қатерге жолықпасына кім кепіл. Қазақтың «Пәлен жерде алтын бар, барсаң — бақыр да жоқ» дегені, міне, осы.

Бірақ кім-кімге де өзінің туған жері ыстық, туған жері жұмақ көрінетіні заңды. Ендеше, Алмасбек суы тартылып апаттың аймағына айналған Аралын қимай көзінің жасын көл етіп неге егілмесін. «Кемтар боп туған екі ұлын, Айналып саған соға ма?..» деп күңіренген де сай-сүйегің сырқырап қоя береді. «Анаға жатқан қансырап, Қайырылмай кеткен ұлдаймын» деп ұлығанда көкірегің запыранға толып, айға қарап, сенің де ұлып кеткің келеді.

Осының бәрін жүрегінен өткізген ақынның жаны шырқырап неге күйзелмесін. Өзегін өкініш өртегенде жазған жырының жанарынан неге жас тамбасын, жүрегінен неге қан сорғаламасын. Бірақ ақынның «Ресейдің құламаса екен зымыран тасығыштары» деп жалынышты тілек еткеннен басқа қолынан не келеді. Зұлымдыққа қарсы семсер сілтеп, ақырып теңдік сұрап, айдын асырып атқа конса, «тасадан атылған оқтан» мүлдем кетпесіне кім кепіл. Ұлыдан гөрі ұрысын сыйлаған елде ақынның қай сөзі алдаспан болып жарқылдап еді, қай тілегі қабыл болып еді. Тірісінде күн көрсетпей қорлап, өлген соң төбесінен құс ұшырмай дәріптеп, таудан тас құлатқандай дүрілдетіп ала жөнелетіні өтірік пе бұл қазақтың?!

Бұрын Арқада қыс қатты болып, жылы өңірге жосылып арқар ауатын еді. Ендігі мезетте адам қолы жасаған зұлматқа шыдамай Сарыарқадан арқар, ақбөкен, киік қашатын болған. Осы қайғылы көріністі тереңнен толғап, жеріне жеткізе суреттеген Ғалымның «Киікқашқан» толғауы — бейопа дүниенің жалғандығы ғана емес, сонымен бірге бұл адамзат баласының кісіліктің кемесінде тербетілмей, ар-ожданнан безіп, азып-тозып, жыртқышқа айналған қасіреті болатын. Адамзат баласы дүниені қорғау үшін алдымен сұлулықты жанын салып қорғауы керек еді. Бірақ олар қомағайлық пен ашкөздікке бойын билетіп алды. Ендеше, табиғат тозып, даладан — сұлулық, адамнан — рух неге қашпасын. Қас-қағым сәтте Арқаның ақбөкенін өрісінен бездіріп, қызығын тонап, құлазыған қу далаға айналдырып, түр-түсі жат қатерлі зұлым күштің сені де жұтқалы төніп келе жатқандай жаның сұмдық түршігеді. Бүгін Арқадан арқар ауса, ертеңгі күндері бұл өңірден кара орман елдің сыңсып ауа көшпесіне кім кепіл. Екі күннің бірінде көктен улы темір ажал жауып тұрғанда құдайына құлшылық айтып, қол қусырып омалып отыра бермек пе сонда! Көкжиектің тулақтай бұлт көрсе, ақырып атқа конатын егеулі найза ер қайда бұрынғы?! Оның бәрі бүгінде аруаққа айналған. Сосын сайын далада рухын жоғалтқан елде қайдан өжеттік болсын. Ендеше, «тағдырдың тасадағы тасы тисе, бізден де қашады әлі киік жалған» деп, ақын айтпақшы, шарасыздық кейіп танытып, арзан қиял кешпеске амал қайсы.

Ақын — өзі өмір сүрген дәуірдің үнін жеткізетін ғасыр перзенті. Әрине, біздің қоғамда заманның қайғы-қасіретін көрседе көрмегенсіп, естісе де естімегенсіп, билікке жағыну үшін «Көк байрағым желбіреп тұр» деп кеткен ақындар да аз емес. Ғалым ондай «ақындардың» санатынан емес. Керісінше, ол өз ұлтының мұңына көбірек құлақ түріп, қазақтың көз жасын өлең — орамалмен сүртіп, жан жылуымен жұбатқысы келіп тұратын жыр перзенті. Сондықтан да ол елінің, жерінің тағдырына қамығып жыр жазады, ұлтының көкірегіндегі шер-шеменді тарқатқысы келіп, жан сырын ақ паракқа ақтарады. Жүректің сөзін сөйлеген ақ паракқа төгілген ақынның сыры оқырманды бейжай қалдырмай, тылсым табиғатпен бірге сіздің де жаныңыз тұншыққандай болады. Әсіресе аққулардың қырылып, ақбөкендердің ауып, қазақ даласының азып-тозып бара жатқаны ақындық мінезі табиғатқа етене жақын Ғалымның жанын мұздай тондырып, шоқтай күйдіреді. Осыдан соң теледидар хабарынан Ақтөбенің Алға ауданында мұнай қалдығы төгілген көлде аққулардың қырылып қалғандығын естіген ақынның қайғы жамылып, қобыздай күңіренген зарын шын түсінгендейсің:

*... Аққулар-ай, Ардам-ай,
Шер күйім боп шертілген.
Жалғаны көп Жалған-ай,
Өлмесімді өлтірген [6; 36].*

Аққулар емес, ол мұнай қалдығының астында қаймана қазақтың жаны тұншығып жатқан іспетті өне бойыңыз түршігіп сала береді. Қандай қорқынышты әрі қасіретті сурет. Табиғат-ананы аялай алмағанымыздан сұлулықтың символы, пәк махаббаттың жыршысы тәріздес, дүние-жалғанға көрік беріп тұрған аққулардың қырылып жатқанын көру қазақы рухтың өліп бара жатқанын көзбен көргенмен бірдей. Ең ауыры, сол зауалдың табиғаттың алапат күшімен емес, жұмыр басты пенденің қолымен жасалып жатқанын және мұның келешекте де жалғаса беретінін сезінгенде шыбын жаның мұз құрсаңады. Міне, осындай өрескел сұмдықты көріп, запыран құсып, зар қаққан ақын құрайдай сарнап, ботадай боздайды. Қалайша боздамасын?! Мына жалғанның наласына күйінбей тұра ала ма?

*Қайда қанат қақтыңдар,
Мұнар күннің мұңды әні?
Алғадағы аққулар –
Арсыздықтың құрбаны [6; 65].*

Ғалым қоғам қатігездігін, уақыт қателігін жырлағанда орынсыз дауыс көтеріп, айқайлап кетпейді. Таяз судың сарқырап ағатынын жақсы біледі. Нені айтса да, жүрегіңді әлдилеп, көңіліңді тербеп, шертпе күйдің күмбірімен әсерлі жеткізеді.

Ғалым Жайлыбай жырларының табиғатын көкірегінде қордаланып қалған шер мен шеменді копартып тастайтын адуын күшке емес, сол шер мен шеменді сипалап отырып сылып алатын сиқырлы күшке ие шертпе күйге теңейміз.

Ғалым Жайлыбай есімі жыр сүйер қауымға өзі түлеп өскен Түгіскен өңірінің қадір-қасиетін танытатын тырнақалды туындылары арқылы танылып үлгерген еді. «Жасынан ойыннан гөрі, көбірек ойға шомып отыратын момақан мінезді Ғалым табиғат теңіздің тулаған толқынындай дария дарын, талабы таудай талант, қиялына шырқап ұшар қырандарға ғана жарасатын талмайтын қанат сыйлапты. Содан да болар ақын өзін түлетіп ұшырған ыстық ұясының жылуы әр өлеңінен сезіліп тұрады. Талантының тамыры туған жерінің топырығынан нәр алып, жапырақ жайып, жайқалып тұрған бәйтерек тәрізді. Ол өленді емес, өлең оны іздеп жүргендей әсер қалдырады. Турасын айтсақ, Ғалымның ақын болмасқа хақы да жоқ еді. Оның туып-өскен ортасы Түгіскен (түгі өскен) Жаңаарқа өңірінде ән мен жырдың бесігіне айналған, елге қоныс, малға өріс болған, адамдары шырайлы, алқаптары шұрайлы берекесі мен мерекесі жарасқан жер», — деп баяндайды Т.Әлжантегі [7].

«Қызыл іңір Қызылжар», «Есіл ағады», «Хантәңірі», «Жасыбай көлі», «Ескі жұрт» т.б. өлеңдерінде ақынның туған жерге деген шексіз махаббаты, қазақ жерінде туғаны үшін асқақ сезінуі көрінеді.

*Белгісі жоқ картада,
Глобуста,
біздің ауыл Арқада,
Тым алыста.
Қасіретіне жетеміз көңіл айтып,
Тілек айтып келеміз қуанышқа [5; 92].*

Картадан емес, жүрегінен орын алған ауылын өз үйіндей көретін ақын еркелігін де «жасыра алмай қалады»:

*Шумағымның берілсе шуағы ұлға,
Кездесуге келемін,
Қуануға.
Ардакүрең ақынмын Алашыма –
Жайлыбайдың Ғалымымын ...
Бір ауылға [5; 92].*

Енді бірде ақын Қазанғаптың күйі «Жұртта қалғанды» өз тілінде сөйлетеді:

*Ей, еңсесі биік ақ Орда,
Еңсесі биік ақ Орда –
Байтағымның байрағы,
Намысымның қайрағы –
Бетегелі белдерім [5; 92].*

Қынжылса да нәзік қынжылатын ақын бейнесін мүлде басқа тұрғыдан көреміз. Ақынның лирикалық мені жыраулар тұлғасында кездесетін өршілдікке, асқақтыққа бой ұрып, батыл шешім айтар, кеңес айтар ел ағасы бейнесінде көрінеді.

Ғалым — патриот ақын, бірақ өзі туған өңірдің қазығын айнала беруді жаны хош көрмейді:

*Туған екем Мұзарттағы мұзбалақ,
Мұқағали ағамызбен бір күнде [8; 25], —*

деп, «бұлтқа салған ұясын» (Д.Бабатайұлы) қырандай самғап қиядағыны шалады. Қазақстан топонимдері ақындық жүрекпен зікір салғандай сүйіп жырланады. Бір ерекшелігі, ол Көкшетау, Ұлытау, Алатау, т.б. бедерлі-берекелі мекенге арнап өлең жазуды місе тұтпайды. Сол елдің ерке баласындай айтулы, қабырғалы, дара озған ақындары арқылы жерін жырлайды.

*Ұлытау — ұлар ұшқан ұлар мекен,
Жезқазған — жанымдағы мөлдір өлең, —*

деп өзі жырлағандай, жер мен ақын бір тектес, бір туған.

*Сырлы өзен едің,
Сен де бір
Сырағам талай толғаған.
Бұл — Тобыл өзені.*

Шал ақынның ауылы шайыр дескен... [9; 69]

Өлеңнің әр жолы діндар таспиық тартқандай, адасқандардың теріс жолына түсіре көрме деп Аллаға жалбарынғандай әсері бар. Әділетті аңсағанда қайындарды сағыну әлемді көркемдік сақтап қалады деген сенімге тең.

*Есіл ағады,
Есіл ағады,
Мағжанның жүйрік жырындай [6; 162].*

Есіл — ер Мағжанның рухы, Мағжандай шашы толқындалған Сергей Есенин қоса елес беретін тәрізді. Қыршын кеткен ақындардың бейнесін перизат-мұң толқытып шығарады.

*Аққуларды ұйықтатып дариға жыр,
Армандарын айтыпты ақ қайыңға ...
Мұқағали дегенің мұқалмайтын
Төрт аяғын тең басқан пырақ — өлең [6; 163].*

Бұл — «Қарасазда қара өлең ...». Жер атауы — Қарасаз, ақыны — Мұқағали болғанмен, ақындыққа бітер жалғыздық зары мен меңіреу хәм мекерленіп құбылып шыға келетін бұл фәниде қорғансыздығын ассоциация ойға байланыстырады. Егер тоғайдағы аққайың сырласы болса, түбінде ақын күйіктен өлді дей бер. Егер ақын шын бақытты болса, аққайыңнан сүйгенін танып, белі бұралған көркін жырға қосып, масаттана масайрап отырар ма еді?..

Жанымды айырбастайын деп аққайыңға зарлап шер төгу неткен бөлек күй. Соның үшін Ғалым ғибадат қылып тілейтін сияқты:

Ақынына Алашын лайық қыл.

Көкейіндегі күйікті жасыруға дәрмені жетпей қалғаны үшін айып көрмейміз. Өмірден өткен талай хас жақсының мехнатты өмір жолы, қайғылы тағдыр-талайы осылай дегізбей қоймайды. Соның үшін мынау дүлей тіршілікте ақын арқаланып еңсесін тіктеу керек.

*Бір шығаршы басыңа,
Ерейментау!
Еңселім ... [6; 151].*

Иманжүсіптен екі мәрте эпиграф алу — бабалар кешкен кең, салт-дәстүрлі сері ғұмырды аңсап, артқа қарайлай беру. Бұл — қанның қасиеті, өзгеше ұғу қиын. Құлагер құлаған тұста Ақанның жоқтау зары тұнып қалған, ол жадынан өшпес ұлы шерге айналды. Өткен күннің елесі қымбат, қайғысы сағынышқа оранды.

*Мұңын ұғар ақынның,
Аққу қашқан көлдері.
Еріп бара жатырмын —
Ерейменді көргелі [6; 151].*

Ақын Арқаны емірене, төгіле жырлайды, Жерұйық санайды, бұл — адамды қор қылмайтын генетикалық жадының тілі. Сол себепті ол табиғи бояулардың қапа-мұңынан қашып құтылуға ынтықпайды. Ғалым әуелі Абайды пір тұтқан. Ақын мен оның туған жері қосарлана жырлануы, «Атажұртта Арыңның қазығы бар» болған соң, Шыңғыстау — Абайлы һәм Мұхтарлы мекен, Бөрілі — Жидебай сарыны азаматтық лириканы айқындайды. Арзу мен нала, Құдайдан қорқу, заман сүреңі — экологиялық сұмдық апаттар, техногендік зорлықтан арылмау залалы тиген ұрпақ тағдырына ашыну болып табылады. «Жаңғырық» — бұл өлең, жер мен елдің қырық жылғы күйігі.

*Аймалап өстік Күн, Айды,
Көкейде көктеп көп өлең.
Жаңғырық шықса — жылайды
Абыралы, Мыржық, Дегелең... [6; 118].*

Бұл дүниежүзілік геосаясатқа қарғыс, бірақ іш қазандай қайнағанмен, күресерге дәрмен жоқ. Ақынға айту парыз, әйтпесе сөздің атасы өледі.

*... Түсінші, жыр Меккесі — Жидебайым,
Ұсыншы зәмзәміңді, Қасқабұлақ! [6; 115].*

Ақтанберді — Абай — Дулат — Мұхтар — Шәкәрім туған өлкенің қасиетті, киесі қашпай, оңалар ма деген ақ көз үміт бар. «Ей, Шыңғыстаудың баласы» — бұл Абай, ақын Абай мен Құнанбай қажыға арнаған циклді өлеңдерінде рухтану, ірілікті көксеумен қиналған жанын жұбатыры сөзсіз. Ғалым бұлай жырлайтыны, өзі де жыр бәйгеге иісі қазаққа белгілі тегімен, терең түптамырымен келіп қосылған.

*...Сәкен туған ауылдың баласы едім,
Ақбоз аттың дүбірін тыңда, ағайын! [6; 117]*

«Бір түп емен», «Киікқашқан», «Ескі жұрт», «Біздің ауыл» — азаматтық лирика, қазақ көкірегіне дұғадай естіледі. Көнеріп тозған, іргесі сөгіліп, құты қашқан ауылдың жабыққан кейпі, алтын бесігін ескіліктің қалдығы санап, жадынан лақтыруға аласұрған мына ашкөз дәуірдің шындығы суреттелген.

*...Жүрегімнің жасауаң көз жасы жаңбыр.
Жалаң аяқ жүгірген балалықтың
Сыйпап қайтқым келіп жүр басынан бір.
Өткен өмір мұнша аяулы болар ма! [4; 87].*

Табиғат сүйіспеншілік сезімінің ең биігін талап етеді. Қиялы ұшқыр, фантазиясы бай ақынның табиғат тақырыбындағы лирикалық өлеңдері — эстетикалық талғамы жоғары өлеңдер.

Ғалымның табиғат лирикаларының тақырыбы әр алуан, бояу нақышы, бейнелеу машықтары, поэтикалық ізденістері де басқа ақындар шығармасына ұқсай бермейді. Ғ.Жайлыбай — қазақ поэзиясында айрықша өнімді еңбек еткен, жемісті жырлар жазған талант. Өлеңнің поэтикалық күш қуаты, өлең тамырының бүлк-бүлк соғысы оқушысын эстетикалық әсер құшағына баурап, оқиға ішіне енгізіп жіберетіндей. Тосын да тың бейнелеулер ойды ажарлы ете түседі.

Шынында да, Ғалым Жайлыбай шығармалары — бүгінгі қазақ өлеңіндегі шертпе күй! Егіліп отырып ет-жүрегіңді елжіретіп, шым-шымдап сыр төгіп отырып сүйегінді үтетін оның жырларындағы баппен қадағалап, байыппен шертілетін әуенге құлақ қойсаңыз, олай демеске лажың қалмайды.

*Шөлейттеу жердің шөбі едім,
Шөліркеп әлі келемін.
Ақ жаңбыр мінез өлеңім,
Кезертпей еріндерімді,
Құйып бір өтсе деп едім [4; 26].*

Мұндай өлеңді «Шөлейттеу жердің шөбі» болып өскен ақын ғана жаза алса керек. Ақын жаны тұншыққандай боп құмығып шығатын күмбірге, ерінін тақаса-ақ жүрегінді елжіретіп қоя беретін құпияға толы күбір мен сыбарға, үзіліп кетердей боп үздігіп сыр айтатын дірілге неткен бай еді! Бұл жыр мынау өткінші өмірдің өзегінде жатқан өкінішінді оятып, сарша тамыздың шұғыла жіптерімен дұл жүрегіннің үстіне келістіріп кесте төгіп, ботадай боздап тұрған сазымен көңілінің түбінде көміліп қалған қай-қайдағыны қоламтадай қозғап, алақандай боп баяу төгіліп жататын сағынышының сарала жапырақтарын бір сәтте бүйіріп ұйтқытып, сазынды наздай, назынды саздай ерінге түсіріп қырық құбылтып, қырық құйқылжытып кетері сөзсіз. Өйткені адам қамшының сабындай ғана қысқа ғұмырында көбіне-көп тапқаны жоғалтумен өтеді. Жалаңаяқ, жалаңбас құм кешіп шапқылап жүріп — күндердің күнінде балалығын жоғалтып алады, маңдайына түскен кекілін шалқасынан қайырып үлгермей алғашқы махаббатынан, «қалқа қыздан» көз жазып қалады, тіккен қосынан көшуге, тапқан досынан кетісуге тура келеді.

«Бақыттың соңы... Өкіндіреді», — дейді Ғалым ақын. Жоқ, олай емес дей алмайсың. Өйткені төбесінен алтын құйылып, табаның астына күміс төгіліп жатқан адамның да жан-жүрегін сызда-тып мұң еміп, қабырғасын қақыратып, қайғы қаусатып кететін сәттер аз болмайды. Өкінішсіз ғұмыр жоқ. Адам өмірінде татқан дәмінің татусыз, тапқан бағының тұрлаусыз болатын тұстары жетерлік. Әрине, жұмыр басты пенде өкінем деп өмір сүрмейді. Бірақ бұл дүние қайбір сенің айтқаныңа көніп, айдауыңа жүріп тұр? Бұл дүние қайбір шөңге мен тікен кірмесін деп табаныңның астына түбіт төсеп, күн өтпесін деп төбеңе ақша бұлт іліп қойыпты? Бұл қатыбас, кісәпір дүниенің түбіріне омақаса сүрінбеуін, арқанына ілінбеуін мүмкін емес қой.

Ақынға көрінген нәрсені жіпке тізіп шұбыртып жаза беру міндет емес. Өзінің асылдай таза жаратылысымен адам жанын әдиділеп, ғажайып нұрлы шуағымен жаңа ғасыр айдынына еркін енген қазақтың біртуар ұлы, сезімтал жүректі, ақ, адал ниетті, жан дүниесі әрдайым ағынан жарылып ақтарылып тұратын азамат ақын Ғалым Жайлыбай туралы да кең көлемде сыр шертетін уақыт жетпейтін тәрізді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметов З.А., Шаңбаев Т.Қ. Әдебиеттану: терминдер сөздігі. — 1-бас. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 384 б.
- 2 Әскербекқызы Ж.А. Көркемдік өріс: Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде: ғыл. зерттеу. — 1-бас. — Алматы: Таймс, 2008. — 296 б.
- 3 Ахметов З.А. Поэзия шыңы — даналық. — 1-бас. — Астана: Фолиант, 2002. — 408 б.
- 4 Жайлыбай Ғ.Ж. Қарашығымдағы қара өлең. — 1-бас. — Алматы: Жазушы, 2004. — 210-б.
- 5 Жайлыбай Ғ.Ж. Ардакүрең. — 1-бас. — Алматы: Қайнар, 2008. — 288 б.
- 6 Жайлыбай Ғ.Ж. Тағдырымның тамыры: мақалалар мен сұхбаттар. — 1-бас. — Астана: Фолиант, 2008. — 248-б.
- 7 Әлжантегі Т.Қ. Сегіз сері // Орталық Қазақстан. — 2008. — 9 ақп.
- 8 Жайлыбай Ғ.Ж. Жанымның жапырақтары. — 1-бас. — Алматы: Жазушы, 1988. — 210 б.
- 9 Жайлыбай Ғ.Ж. Жүрегімнің жұлдызы. — 1-бас. — Алматы: Жазушы, 1996. — 211 б.

Ж.К.Смагулов, Н.Б.Жанузаков, Т.С.Смакова

Пейзаж в лирике Галыма Жайлыбая

В статье рассмотрено творчество Галыма Жайлыбая. Пейзажная лирика — один из видов лирического жанра, раскрывающего внутренний мир человека через природные явления: песни и поэмы, познаваемые читателем через описание, зарисовки природы. Если одни поэты рисуют красоту природы, восторгаются ею, то своеобразие психологического пейзажа Галыма состоит в том, что явления природы даются не просто параллельно чувствам и мыслям человека, а именно слиты с ними. В творчестве Жайлыбая, воспевающего современность, особое место занимает гражданская лирика, в которой немаловажное значение отведено теме экологии. Поэт заставляет задуматься читателя о глобальных проблемах человека и природы.

Zh.K.Smagulov, N.B.Zhanuzakov, T.S.Smakova

The nature lyrics of Galym Zhaylybay

In article describes the nature of the lyrics Galym Zhaylybaya. Natural lyrics — one of the forms of the lyric genre, revealing the inner world of man through natural phenomena: the songs and poems, cognitive reader through the description, drawings of nature. If some poets depict the beauty of nature, admire it, the uniqueness of the psychological landscape Galym is that natural phenomena are not simply parallel to the feeling and thought of man, but it was merged with them. In the work Zhaylybaya glorifies the present occupies a special place Civilian lyrics, in which great importance is attached to environmental topic. The poet makes us think about the reader global problems of man and nature.

References

- 1 Akhmetov Z.A., Shanbaev T.K. *Literary criticism: term dictionary*, 1, Almaty: Ana tili, 1998, 384 p.
- 2 Askerbekkyzy Zh.A. *The beauty of horizon: poetry of Esengaly Raushanov*, scientific research, 1 edit., Almaty: Taims, 2008, 296 p.
- 3 Akhmetov Z.A. *The vertex of poetry — wisdom*, 1, Astana: Foliant, 2002, 408 p.
- 4 Zhaylybay G.Zh. *The poem in my pupil*, 1, Almaty: Zhazyshy, 2004, 210 p.
- 5 Zhaylybay G.Zh. *Ardakuren*, 1, Almaty: Kainar, 2008, 288 p.
- 6 Zhaylybay G.Zh. *The root of my fate: articles and conversations*, 1, Astana: Foliant, 2008, 248 p.
- 7 Alzhantegi T.K. *The central Kazakhstan*, 2008, February, 9.
- 8 Zhaylybay G.Zh. *Leaves of my soul*, 1, Almaty: Zhazyshy, 1988, 210 p.
- 9 Zhaylybay G.Zh. *The star of my heart*, 1, Almaty: Zhazyshy, 1996, 211 p.

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Ақтамберді жырау — қазақтың ежелгі жыраулық мектебінің белді өкілі

Мақалада XVIII ғасырдың көрнекті қоғам қайраткері, жырауы, батыры Ақтамберді Сарыұлының өмірі мен қызметі суреттелген. Оның 1738–1752 жж. шетел басқыншыларымен болған шайқастарға қатысып, айрықша батылдық пен ерлік көрсетуімен ерекшеленгендігі айтылған. Оның шығармалары қазақ халқының жоңғар басқыншыларымен күресін бейнелеуде елжандылық рухына толы екендігі туралы қорытынды жасалған. Ақтамберді жыраудың шығармаларында өмір, батырлық, адами құндылықтар, моральдық нормалар туралы философиялық толғаулар, маңызды әлеуметтік мәселелер көтерілгендігі пайымдалған.

Кілт сөздер: жауынгер-жырау, жыр-толғау, тақырыбы, майдан, шабыт, азаттық күрес, нақылдар, толғаныстар, рухтандыру.

Kipicne

Ақтамберді Сарыұлы 93 жыл өмір сүрген, яғни 1675–1768 жж. дәуір кешкен. Ол күреске ерте араласқан жауынгер-жырау санатына жатады. Тұрмыстың қыр-сырын, отбасы, елдік, ерлік, жер мәселелерін жырларында жақсы бейнелеген. 1738–1752 жж. қазақ-қалмақтың қанды қақтығыстарының барлығына дерлік қатысқан. «Ақтабан шұбырынды» оқиғасының зұлмат қан кешуін бастан өткерген. Ес білгеннен бастап 70 жыл бойы ат үстінен түспей, елі мен жерін қорғаған қас батыр, айтулы шешен, қабырғалы би, атақты жырау. Қазақ жауынгерлерінің азаттық, құлдық жөніндегі түсініктері, болашаққа деген сенімі, адалдық-жауыздық, қиянат, әділетсіздік хақындағы таным-түсініктері Ақтамберді талғамынан өтіп жыр-толғауға айналған. Өлі де қолға түспеген толғаулары ел аузында сақталуы ықтимал. Қазіргі қолда бары 300 жолдан аспайды [1; 29].

Даңқты жыраудың азғантай қазынасының өзі афоризмдерге толы. «Күмбір-күмбір кісінетіп», «Уа, қарт Бөгенбай», «Менімен, ханым, ойнаспа», «Жауға шаптым ту байлап», «Заманым менің тар болды» және т.б. өлең-толғаулары батылдыққа, ізгілікке, отансүйгіштік күй-сезімдерге толы.

Бүгінде Ақтамберді жыраудың 26 туындысы белгілі. Олар тақырыбы жағынан үш топтан тұрады және тиісінше жауынгер-ақын өмірінің үш кезеңін: жастық шағын, толысып, даңқы шыққан жылдарын және егде тартқан кезін бейнелейді [2; 554].

Ақтамберді жыраудың бірінші топтағы туындылары

Бұл туындылар жас Ақтамберді жоқшылыққа ұшырап, адамгершілік-жан күйзелісін бастан кешірген кезеңде туған болса керек. Оларда тағдырына налу, өзінің жалғыздығына, кедейлігі мен дәрменсіздігіне мұңаю басым. Лирикалық кейіпкер жападан-жалғыз және қорғансыз, көп қорлық көреді, өзін бәрінен айырылып, жұртта қалғандай сезінеді. Ол мұңайып, өзін бар күшімен көрсетіп, өзін-өзі қорғай алатындай жасқа тезірек жеткісі келеді. Ол жақсылыққа деген үмітке бөленіп, өзімен жұрт санасатын күнді армандайды.

Ақтамберді өзінің алғашқы туындыларын 10–11 жасында шығара бастаған. Оның бұл кездегі өлеңдері мұң, зар, жалғыздыққа налу түрінде келеді [3; 57]:

*Жағалбай деген ел болар,
Жағалтай деген көл болар,
Жағалтайдың жағасы
Жасыл да байтақ ну болар.
Атадан алтау туғанның
Жүрегінің бастары
Алтын менен бу болар,
Атадан жалғыз туғанның
Жүрегінің бастары
Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық, сені қайтейін!*

Бала сонымен қатар ертең-ақ «жасы он беске жетіп, кеңеске кірер» күн туатынын, болашақтан үміті зор екендігін жырға қосады [3; 58]:

*Жағама қолдың тигенін,
Жалғыздық, сенен көремін.
Жамаулы киім кигенім,
Жарлылық, сенен көремін.
Атадан тудым жалқы боп,
Жақыннан көрдім талқы көп,
Жасым жетпей он беске,
Қорғайтын жан, адам жоқ.
Кәрі ақсайды ақылдан,
Ер ақсайды жақыннан,
Қазір әлсіз болсам да,
Үмітім бар ақырдан.
Жасым жетіп он беске
Кірер ме екем кеңеске,
Бұғана қатып, бел бекіп
Ерегескен дұшпанмен
Шығар күн туса күреске!*

Осы өлеңдерді құлағы шалып қалған қара жүрек ағайындарының бірі Жангөбек Ботағара деген Ақтамбердіні қамшының астына алады. Тіпті, найзаның ұшына ілмек те болады. Алайда жазықсыз жас балаға аталас туысы Бердіке батыр ара түседі. Сол күннен бастап бұғанасы қатқанға дейін болашақ жырау осы Бердікені паналайды [4; 77].

Ақырында, жыраулар поэзиясының айбалтасы — Ақтамберді 17 жасқа толып, қолына семсер алады да, жауларынан кек алуға аттанады [3; 58, 59]:

*Дұшпаннан көрген қорлығым
Сары су болды жүрекке.
Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке.
Жауға қарай аттандым
Жеткіз деп Құдай тілекке!*

Жастайынан қанды қырғынды көріп, соғыстың бел ортасында жүргені дала шайырының жігерін жани түседі. Майданда біраз қалмақтың басын қаққан Ақтамберді «Балпаң, балпаң кім баспас» толғауында [3; 61, 62] батырлыққа үндеп, дұшпаннан именбеуға ұран салады:

*Балпаң, балпаң кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас,
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.
Жалтара шапсаң жау қаппас,
Жауды аяған бет таппас,
Уа, жігіттер, жандарың
Жаудан аяй көрмеңіз,
Ғазырейіл тура келмей жан алмас!*

Ақтамберді жыраудың XVIII ғ. айтқан бұл сөзі бүгінгі ұрпаққа арналғандай көрінетіні несі екен?! Сөз өнерінің өміршендігі деген осындай бір өлшемдермен өлшенсе керек. Әр сөзді әркім өзіне қабылдайтындай немесе соны терең ұғынып, қабылдай алатындай дәрежеде болғанымыз жөн сияқты. Әдебиет — шаң басқан, мұражайда қат-қат жатқан сары қағаз емес, тірімізде тіршілікке аса қажет ауа, су және наннан кейінгі қажеттілік. Сәуегей жыраудың соны алдын ала көргеніне, болжампаздығына таңырқайсың...

Ақтамберді жыраудың екінші топтағы туындылары

Бұл туындылардың арқауы — табандылық пен ерлік рухы. Ұлы жыраудың пайымдауынша, ел басына қиындық түскенде сыналар және елі үшін жанын отқа салуға даяр жігіт қана ер атанбақ. Ақын заманы мұқтаж етіп отырған ер-азаматты үлгі етіп, әр тұста елі үшін ерлік көрсете білуге үндейді [3; 61]:

*Балпаң, балпаң басарсың,
Басуға табан шыдаса,
Қызыл алмас жан қияр,
Қызыл талға қынаса,
Жол болмасқа немене,
Тарығып шын жыласа,
Мал бітпеске немене,
Жігіт жанды бұласа!
Ел шетіне жау келсе,
Алдына, сірә, дау келсе,
Батырсынған жігіттің
Күшін сонда сынаса!*

Ақтамберді өзін бейнелеуде эпитеттер мен ауыстырудың асқақ та асыл түрлерін орынды қолданып, ержүрек батыр тұлғасын көз алдына айқын елестетеді. Төрт құбыласы түгел болғандықтан, өзі батыр, өзі жырау Ақтамберді [3; 59, 60]

*Салтаң да салтаң жортармын,
Сары азбанға қосымды артармын,
Торлаусыз өскен құланмын,
Мезгілсіз жусап өрермін,
Байраққа біткен құрақпын,
Саусағым жерге түсірмен,
Жапанға біткен терекпін,
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын
Балталасаң да айрылман,
Сыртым құрыш, жүзім болат,
Тасқа да салсаң майрылман! —*

деп неге шалқып таспасын.

Келтірілген жолдар — батыр ақын шабытын танытарлық кесек туынды. Жалпы, Ақтамберді толғауларының өн бойынан Отанға деген сүйіспеншілік, ерлікті әспеттеп, ел тәуелсіздігін ардақтаған отты жырларды байқаймыз. Әсіресе жыраудың «Күлдір-күлдір кісінетіп» деген ұзақ толғауының [3; 63–67] екпіні ерекше:

*Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз?!
Күдеріден бау тағып,
Қамқапты киер ме екеміз?!
Өзенге бие байлатып,
Төскейге орда орнатып,
Төрткілдеп ошақ қаздырып,
Төбел бие сойғызып,
Төменде бидің кеңесін
Біз де бір құрар ма екеміз?!
Құлаты тауға қол салып,
Садақтың оғын мол салып,
Бетпақтың ен бір шөлінен
Төтелеп жүріп жол салып,
Қолды бір бастар ма екеміз?!
Майданда дабыл қақтырып,
Ерлердің жолын аштырып,
Атасы басқа қалмақты,
Жұртынан шауып бостырып,
Түйедегі наршасын,
Әлпештеген ханшасын
Ат артына мінгізіп,
Тегін бір олжа қылар ма екеміз?!*

Кеуде бір жерді жол қылсам,
Шөлең бір жерді көл қылсам,
Құрап жанды көп жиып,
Өз алдына ел қылсам!
Асқар бір тауды жайласам,
Желілеп бие байласам,
Күнде жиын, күнде той,
Қыз-бозбала ойнатсам,
Тентегін түзеп байқа деп,
Ішінен биді сайлатсам,
Құлым бір ұлдай киінсе,
Көркемін көрген сүйінсе,
Атымтай жомарт секілді
Атағым жұртқа білінсе!
Өзім бір бөлек жайласам,
Жігіттен нөкер сайласам.
Ойпаң жерге он отау,
Қыраң жерге қырық шатыр тігіп,
Қонағымды жайғасам!
Пышақтан малым кетпесе,
Қазаным оттан түспесе,
Ауылдан топыр үзілмей,
Ошақтың оты өшпесе.
Май жемесе барағым,
Он кісіге жараса
Бір кісіге арнап тартқан табағым!
Халыққа атым білініп,
Шүлеңгір мырза атанар ма екеміз?!
Төскейде кеңес топтанып,
Жақсылар үйде баптанып,
Нөкерлер жүрсе сап түзеп,
Қос-қосымен шаттанып.
Қиуадан ақыл алатын,
Қияннан айла табатын,
Ерлерден салсам нөкерді
Дұшпаннан кекті алатын!
Жоны бір жалпақ жотадай,
Мойны бір жалпақ бұқадай,
Балуаннан нөкер барлатып
Күреске салар ма екеміз?!
Артықша көзге көрініп
Балуаным жықса таңлатып.
Алмасын арнап суарып
Ақ сауыт соқса зергерім,
Таудағы сала бұғыны
Аңдып бір атса мергенім!
Көкорай көктем болғанда
Дауысы бар азандай,
Желіні бар қазандай,
Жаралы құдай ыңырантып,
Жарылған мұздай күңірентіп,
Қайрауықтың аңы күйіндей
Қайырып боздап күйлентіп,

Боталаған бозінген
 Азан-қазан, у да шу
 О да бір алса мазамды-ай!
 Алғайдың құба жонына
 Жайылған қойым сыймаса,
 Жүз бүркеншек, жүз қоспен
 Қатар жүріп жинаса!
 Көк алалы көп жылқы
 Көлге бір түссе көз жетпей,
 Санап санын алуға
 Есебіне жан жетпей...
 Беглерім мінсе шұбарын
 Жұлындай қылып жаратып.
 Елден елді аралап,
 Текіден текті саралап,
 Беглердің қызын айттырсам,
 Нұсқасын байқап шамалап.
 Сынға толса сияғы,
 Әлбеті шамның шырағы,
 Мұхиттан сүзіп шығарған
 Қымбатты сауһар бағасы.
 Жүз нарға кілем жаптырып,
 Қазақтан сәнін арттырып,
 Ұзатып алсам сәнменен
 Көңлімді хош таптырып.
 Бала берсе тезінен,
 Пірлердің бітсе демінен,
 Шілтеннің тиіп шылауы
 Артылып туса өзімнен!

Ақтамберді жырларында азаттық күрестің басты мақсаты өз алдына ел болу, төгілген қанның өтеуі бейбіт тіршілік, азат ел, мамыражай тіршілік дегенге саяды. Оны «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» жұмақ заманда тәуелсіз елдің тыныштығын ел арасындағы дау-жанжал бұзбаса, береке-бірліктің құтын қашырмаса деген тілек қатты толғандырады.

Осындай берген дәулетті,
 Көтеріп тұра алар ма екенбіз! —

дейді.

2012 ж. шыққан «Сөйле, тілім, жосылып» жинағында «Күлдір де күлдір кісінетіп» деп басталатын толғаудың екі нұсқасы басылған. Асылы, олар — әрқайсысы әр тұста айтылған өзінше бөлек жырлар. Себебі қайталау көп кездеспейді (63–68-б.).

Жырау өзінің «Күлдір де күлдір кісінетіп» атты екінші жырында жүйрік ат мінуді, сұлуды сүйуді, кіреуке тон, сауыт киіп, «қоңыр салқын төске алып» қол қашыруды, жауын бытыратып атуды, жеңіспен оралғаннан кейін «Тобылғы сапты қамшы алып, Тұмар мойын ат мініп», қоныс қарауды, жайлауда жазылып отырып кеңес құруды армандайды.

Ақтамберді толғауларындағы басты идея — елді ата-жауға қарсы күреске шақыру, ерлікке жігерлендіру. Азатшыл сарын — жырау поэзиясының негізгі өзегі.

Ақтамберді жыраудың үшінші топтағы шығармалары

Үшінші топтағы толғауларын дана жырау егде тартқан кезеңінде шығарған болса керек. Оның осы уақытта жарық көрген туындылары негізінен көне қазақ поэзиясы үлгісіндегі [3; 60, 61]:

Түйе мойнын тұз кесер,
 Жігіт мойнын қыз кесер,
 Сартылдаған сары аяз,
 Жылқының мойнын мұз кесер.

*Бұлан да бұлан, бұлан сан,
Бұланның санын оқ тесер,
Бұлаңдап жүрген жігіттің
Жомарт қолын жоқ кесер! —*

деген сияқты нақыл, афористік толғаныстар түрінде келеді.

Өмірде көпті көрген Ақтамберді ненің жақсы, ненің жаман екенін, нағыз жігіт қандай, оның әйелі мен жақын досы қандай болуға тиіс екенін, ізгі адамдар мен түкке тұрғысыз адамдардың өздерін қалай ұстайтынын және т.б. айтады. Қысқасы, мұнда Ақтамберді жырау естірте ой толғап, өсиет айтады, кеңес береді. Ал мұның өзі жыраулар поэзиясының басты белгілерінің бірі:

1. Атақты жыраудың «Балаларыма өсиет» деп басталатын өлеңі [3; 73, 74] түгел келешек жастарға арналған ақыл-нақылға толы дана сөздер:

*Балаларыма өсиет:
Қылмаңыздар кепиет,
Бірлігіңнен айрылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке,
Араз болсаң алты ауыз
Еліңе кірген әреке.
Талпынып салдым егінді,
Иісін деп әркім тегінді,
Ақылың барың ұғарсың,
Ойың болса сезімді.
Тоқсанға жас келген соң,
Өлім жақын көрінді.
Бар арманым айтайын,
Батырларша жорықта
Өлмедім оқтан, қайтейін!
Ел аман болсын ылайым,
Тілегім берді бәрін де,
Ризамын, Құдайым!*

2. «Сары аязда қата ма» деген толғауында [3; 72] қарт жырау әділетсіз болса биден, рақымсыз болса байдан, қатты болса жақыннан ел түңілетінін айтып, әділет жолын нұсқайды:

*Сары аязда қата ма
Қайнардың аққан тұңығы,
Қап түбінде жата ма
Болаттың асыл сынығы,
Халқы тозып кем болмас,
Әділ болса ұлығы.
Рақымсыз жақыннан
Халқы қатты түңілер,
Сырқат болсаң жат жерде
Жаныңда кім бөгелер.
Әділ туған жақсыға
Екі даугер жүгінсе,
Тізесін қисық бұрмаса,
Асылдығы білінер.*

3. Ұлы дала жыршысы көшпенділер әлемінің сұлулық сезімін ел қорғаны болған ер қанаты — пырақтың қадір-қасиетімен бірлікте суреттейді [3; 60]:

*Арудан асқан жар бар ма,
Жылқыдан асқан мал бар ма,
Биенің сүті сары бал —
Қымыздан асқан дәм бар ма!*

*Желіде құлын жусаса,
Кермеде тұлпар бусанса,
Сәні келер ұйқының,
Жылқы қолдан тайған соң,
Қызығы кетер күлкінің.
Қыздың көркі құлпыда,
Жігіттің көркі жылқыда.*

4. Ұлт ұраншысы болған жырау өзінің «Мінезді болса алғаның» атты жырында [3; 71]:

*Мінезді болса алғаның,
Одан да артық жар бар ма,
Екі жаман қосылса,
Күнде жанжал, күнде шу,
Ұяларлық ар бар ма.
Білімді туған жақсыға
Залал қылмас мың қарға,
Жаман туған жігітке
Рақатты күн бар ма.
Өз мінін білген жігіттің
Тәлімінде мін бар ма, —*

деп адам бойындағы ар-ождан тазалығы қасиеттерін биік қояды.

5. Ақтамберді жырау «адамның артықшылығы жомарт, жайдары мінезінде, ақылы мен білімінде», деп атап көрсетеді. Асыл ару, ақылды жас, жайдары да білімді, пейілді, өзіне-өзі сын көзімен қарай білетін, дандайсымай кішіпейіл жүретін ұяты мен ары таза әділ азаматты ардақтайды [3; 70]:

*Ағайының көп болса,
Ұлы шерік қолмен тең,
Білімді туған жақсылар
Аз да болса көппен тең,
Жақсысы кеткен ауылдың
Артынан жақсы шықпаса
Өртеніп кеткен жермен тең, —*

деп, ақын әрбір ел өз ішінен шыққан жақсысымен, білімді азаматымен берекелі, атақты болатынын ескертіп өтеді. Оларды ерекше қадірлеуді қажет ететін шешен афоризмдер термелейді [5; 340]:

*Қайырлы болса баяжан
Дария шалқар көлмен тең,
Қайырсыз болса жаман бай
Ел қонбаған шөлмен тең,
Мінезді болса жолдасың
Күнде сонар қызбен тең,
Жаман болса жолдасың
Астыңнан өткен сызбен тең.*

6. Ғұлама жырау құнарлы жерін, орманды-нулы, өзенді-сулы өлкесін мекендеп, адал кәсіппен айналысқан берекелі елді аңсап, халқына ақыл айтудан талмайды. Орамды шешендік сөздер, түйінді түйдек ойлар тастайды [3; 72, 73]:

*Еділ, Жайық екі өзен,
Талсыз болар деймісің,
Көкшетаудың көп көлі
Елсіз болар деймісің.
Бота көзді бойжеткен
Жарсыз болар деймісің,
Абылай қонған кең қоныс
Елсіз болар деймісің.
Еркін жайлап қонған соң,
Малсыз болар деймісің,
Тұлпар туған құлыңшақ
Ерсіз болар деймісің,*

*Алқынған арын баспайтын
Өрсіз болар деймісің,
Орын тапқан ер жігіт
Жерсіз болар деймісің,
Орда тігіп орнаса
Төрсіз болар деймісің!*

Сонымен, кең өрісті толтырып мал өсіріп, құйқалы жерін өңдеп, бейбіт тіршілік қамын ойлауды, еңбекпен ел дәрежесін арттыруды жырлайды ақын.

Сайып келгенде, Ақтамберді Сарыұлы өз заманының талабына сай жыр толғап өткен әрі батыр, әрі жырау. Оның шығармалары елі, халқы үшін еңіреп өткен ер тұлғасын, жақсылыққа бастап, адамгершіл ой түйген терең ойлы ақыл иесі абзал азаматты танытады. Өзінің өрелі ойларын жыр кестесіне тізе білген жүйрік тілді шешен ақынды көрсетеді.

Түйін

Соңғы жылдары атақты жыраудың есімі дауға айналғандығы белгілі. Оның себебі кейбір басылымдарда Ақтамберді Сарыұлы Ұлы жүзден деп көрсетіліп жүр. Бұл, әрине, тарихи шындыққа жатпайды. Өйткені Ақтамберді Сарыұлы Орта жүзге жататын Найман тайпасының Қаракерей руының ішіндегі Сыбан тармағынан [5; 124].

Даңқты жырау шығармалары гуманистік, адамгершілік идеяларды көтеріп, елдегі күйкентай пендешілікті, өзімшілдікті сынайды. «Мал-басы өскен адамның» атты толғауында [3; 71]:

*Мал-басы өскен адамның
Алды-арты бұрқар бу болар.
Көтере алмай дәулетін
Көрінгенге бу қылар.
Не боларды білмейді,
Өзінен-өзі зор болар,
Жетім менен жесірге
Қазары ылғи ор болар,
Онымен жолы болмайды,
Біреуден қайтып қор болар, —*

деп Ақтамберді Сарыұлы малы бардың кеудесі ісініп жүретінін тілге тиек етеді.

Ел арасының дау-далабасын қоздырып, күшіне сеніп өктемдік көрсеткен Бөгембай батырды да Ақтамберді бір түйреп өтеді.

Мысалы, жыраудың «Уа, қарт Бөгембай!» деп басталатын толғауы Наймандарға көрсеткен Арғындар өктемдігіне қарсы дау ретінде айтылады. Даугерден сөзді әуелі Ақтамберді бастап [3; 68, 69]:

*Уа, қарт Бөгембай!
Құяр жауын аспаннан
Қара бұлт торласа,
Пәлекет елде көбейер
Жігітті жігіт қорласа,
Ақбөкен келіп жығылар
Алдын қазып орласа,
Пенденің бағы ашылмас,
Маңдайы қалың сорласа,
Дұшпан қорлап не қылмақ
Бақыт басқа орнаса.
Қынаптан қылыш суырмай,
Қарысқан жау бүлк етпес,
Жуылмай қастың қанымен,
Намысқа тиген кір кетпес.
Шабыссаң, қане, шығып көр,
Жау емессің күш жетпес,
Дарабоздай қолбасы
Абыройын кірлетпес!*

*Ұрын келген күйеу қайда,
Жесір қайда тіл өтпес?
Жендетті көрсет көзіме,
Желіккен басты кім кеспес!
Еліңді жүндей түткізіп,
Қанды көбік жұтқызып,
Жайратамыз осы кеш!.. —*

деп тапжылмай тұрып алады.

Бөгембайға айтқан бұл сөздері тек арына шапқан қайсар батырдың тегеуірінді сөзін ғана танытып қоймайды. Соған қоса ел бастаған төре мен қол бастаған батырдың мақсаты өзара дауды қоздыру емес, ел тыныштығын сақтай білу, қорлық-зомбылық көргендерге қамқор болу, әділет жолымен адал қызмет ету деп біледі [6; 339].

Арғын тайпасына жататын Қанжығалы руының атынан (Бөгембай батыр Қанжығалы руынан шыққан) атақты Үмбетей жырау буырқанып, тебірене тоқтау айтады. Екі жақ пәтуаласады.

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе, шығаратын қорытындымыз [3; 62]:

*Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап, —*

деген жалынды жырымен халықты рухтандырған Ақтамберді Сарыұлы қазақ халқының тыныштығы үшін жанын таразыға салған айтулы тұлға. Ақтамберді жыраудың бейіті Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданына қарасты Құндызды ауылы жанындағы Жүрек Жота атты төбенің басында орналасқан.

Қорыта айтқанда, Ақтамберді — қаһармандық поэзиясы арқылы өзінің елін, жерін сүюдің үлгісін көрсеткен, оны ұрпағына мәңгілікке мұра еткен ұлы жырау.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан тарихы: энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: Аруна, 2006. — 768 б.
- 2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық. — II-т. — Алматы: Атамұра, 1998. — 640 б.
- 3 Сөйле, тілім, жосылып (жыраулар мұрасы) / Құраст. әрі ред. Т.Қыдыр. — Алматы: Олжас кітапханасы, 2012. — 156 б.
- 4 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 176 б.
- 5 Қазақ ру-тайпаларының тарихы. — X-т. Найман. — 2-кіт. — Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. — 436 б.
- 6 Сүйіншіәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 928 б.

Р.С.Каренов

Ақтамберды жырау — яркий представитель древней школы казахских поэтов-жыраушы

В статье описаны жизнь и деятельность Ақтамберды Сарыұлы — выдающегося общественного деятеля XVIII столетия, жыраушы, батыра. Отмечено, что в 1738–1752 гг. он активно участвовал в сражениях с иностранными завоевателями, отличившись особой отвагой и храбростью. Автором сделан вывод о том, что его произведения пронизаны духом патриотизма в борьбе казахского народа с жонгарскими захватчиками. Кроме того, в произведениях Ақтамберды жырау высказаны философские рассуждения о жизни, героизме, человеческих ценностях, этических нормах; затронуты важные социальные вопросы.

R.S.Karenov

Aktamberdy zhyrau — a bright representative of the ancient schools of kazakhs poets-zhyraushy

Life and Aktamberda Saryula's activity — the outstanding public figure of the XVIII century, a zhyrausha, the batyr are described. It is noted that in 1738–1752 he actively participated in battles with foreign conquerors, having caused a stir in special courage and bravery. The conclusion is drawn that its works are penetrated by patriotic spirit in fight of the Kazakh people against zhongarsky aggressors. It is emphasized that in Aktamberdy zhyrau's works philosophical reasonings on life, heroism, human values, ethical standards express; important social problems are raised.

References

- 1 *History of Kazakhstan: encyclopedic reference book*, Almaty: Arouna, 2006, 768 p.
- 2 *History of Kazakhstan (since the most ancient times up to now): in five volumes*, II, Almaty: Atamura, 1998, 640 p.
- 3 *Exorcise in all power language my eloquent (Heritage of poets-zhyraushy)* / Orig. and edit. T.Kydyr, Almaty: Olzhas's Library, 2012, 156 p.
- 4 Magauin M. *Literatura times of the Kazakh khanate: textbook*, Almaty: Ana tili, 1992, 176 p.
- 5 *History of childbirth and tribes of Kazakhs*, X. Nayman, 2, Almaty: Historical and research center «Alash», 2008, 436 p.
- 6 Syuinshaliyev Kh. *Historiya of the Kazakh literature: textbook*, Almaty: Sanat, 1997, 928 p.

М.Дьёндыёши, Е.Бона

*Будапештский университет им. Лоранда Этвёша, Венгрия
(E-mail: bonaeva1491@gmail.com)*

Концепция пространства в танатопэтике Марины Цветаевой в зеркале Библии и греческой мифологии

В статье рассмотрена проблема соотношения концепции пространства Марины Цветаевой с пространством библейских и греко-мифологических текстов. Авторами выделены переходные пространства, символизирующие путь человека из мира живых в мир мёртвых, и, наоборот, пространства, означающие местонахождение тела, и пространства, означающие местонахождение души.

Ключевые слова: танатопэтика, поэзия М.Цветаевой, Священное Писание, греческая мифология, поэтическое пространство.

Целью настоящего исследования является поиск параллелей между концепциями пространства Марины Цветаевой и пространства, реализованного в Священном Писании и греческой мифологии. Поводом к такому сопоставлению послужили многочисленные библейские и греко-мифологические коннотации в творчестве М.Цветаевой. Эти библейские и греко-мифологические коннотации Цветаева реализует через поэтологические возможности русского языка. Согласно Ю.М.Лотману, «язык художественного текста в своей сущности является определенной художественной моделью мира» [1; 21], т.е. играет существенную роль в создании нашего мировоззрения, культурно-идеологического восприятия.

Значимость Марины Ивановны Цветаевой в русской литературе неопровержима, ее творчество уже давно является предметом пристального изучения отечественных и зарубежных литературоведов (Юрий Лотман, Михаил Гаспаров, Ефим Эткинд, Иштван Надь и других). Кроме этого, важен тот факт, что в 2013 г. одно из самых весомых научных изданий «Russian Literature» посвятило поэту отдельный номер, что является значительным фактом для мира литературоведения.

Вначале обратимся к определениям понятия смерти, пространства, танатопэтики и изложим позиции учёных, далее изучим их художественную реализацию на материале творчества М.Цветаевой.

В своем исследовании мы будем опираться на христианское восприятие смерти, которое делает акцент «на воскресение человеческого тела и души, как единство целого» [2; 718], после раскаяния в первородном грехе.

В том случае, когда мы говорим о литературном изображении смерти, мы имеем дело с танатопэтикой, главная цель которой заключается в «описании феномена смерти» [3; 139–144]. Введение понятия танатопэтики в научное сознание связывается с именем А.Ханзен Лёве, который «в рамках широкого философского разъяснения» [4; 142] освещает несовершенство проблематики изображения смерти, которая проявляется в случае семиотики смерти в отсутствии означающего, а в случае семиотики умирания в отсутствии означаемого [5; 7–13]. Ханзен Лёве так же, как и Юрий Лотман, кроме понятий появляющихся концов, формулирует доминантность начал. Согласно Лотману, «aminek nincs vége — nincs értelme» [6; 188], таким образом, внесение смерти в литературный сюжет происходит через опровержение темы смерти [3; 141].

Валентина Маслова, исходя из теории относительности пространства Лейбница, связывает подход к анализу пространства с физической точки зрения с подходом к анализу пространства как литературной категории [7; 56]: она настаивает на том, что видоизменяемость пространства в зависимости от его объектов соответствует относительности художественного пространства [8; 251, 252], поскольку «художественное пространство» — подобно физическому пространству — также «подчиняется человеку (автору и реципиенту)» [7; 56]. Этот тезис совпадает с ходом мыслей Лотмана, согласно которому художественное пространство является ничем иным как «моделью мира данного автора» [8; 252].

Согласно замечанию Виктории Прокофьевой, главный локус состоит из меньших локусов [9; 88], что позволяет нам под главным понятием пространства смерти изучать два понятия — мир внутри сада и мир вокруг сада, а под понятием меньших пространств смерти мы рассматриваем репрезентацию четырёх стихий (земли, воды, огня, воздуха), являющихся частями природы, которые в поэтике Цветаевой всегда занимали центральное место и играли у неё ту же роль, что и «в философии природы романтизма: присутствие Творца в сотворённой им вещи» [7; 200].

Юрий Лотман разделяет художественные пространства по точечным, плоскостным, объёмным и линейным группам, далее он отмечает, что «линейное пространство одновременно может иметь и горизонтальную и вертикальную направленность» [8; 252]. На основе этого тезиса в поэзии Цветаевой мы можем разделить пространства смерти на горизонтальные (*здесь — там, мир живых — мир мёртвых* и т.д.) и вертикальные (*вверху — внизу, рай — ад* и т.д.) группы пространств.

В процессе нашего исследования мы обращаемся к вертикальным, линейным пространствам смерти (внутри сада и вокруг сада), а также к стихотворениям, в которых момент смерти обозначен как переходное состояние из мира живых в мир мёртвых или из мира мёртвых в мир живых, и проявляется на уровне в изображении «пути, двери, возможно, реки».

С тезисом Прокофьевой и Лотмана тесно связана позиция Елены Дзюбы, которая связывает концепции пространства с плоскостями времени [10; 129]. Упомянутый выше тезис отлично отражает стихотворение Цветаевой «Эпитафия», в котором одновременно появляются все три группы (переходное, нижнее, верхнее пространство смерти). Каждому типу пространства соответствует свой тип времени. В первой строфе описывается земное пространство как местонахождение лирического субъекта на земле, а с точки зрения времени осуществляется ретроспекция в детство лирического субъекта. В центре изображения второй строфы — подземное пространство, а с точки зрения темпорального аспекта изображается состояние тела после смерти. Между этими строфами можно найти несколько параллелей: оба местонахождения соответствуют второй группе (нижние пространства), в обоих случаях речь идёт о физическом теле — в первом о живом теле, а во втором о мёртвом теле, таким образом, обе строфы представляют материальное бытие, и в конце концов обе строфы объединяет негативный мотив замкнутости. В первой строфе подчеркивается замкнутость ребёнка (Марины) в углу, а во второй — замкнутость мёртвой (Марины) в гробу. В противовес этому, третья строфа уже изображает пространство смерти над землёй — место нахождения души.

Во время описания сцены в раю, перед Божьим ликом, мы сталкиваемся с необыкновенным противоречием: эта сцена не соответствует общепринятому позитивному представлению о рае, скорее мы здесь являемся свидетелями почти индифферентного душевного состояния, к которому лирическое «я» приходит в последней строфе данного стихотворения вследствие утомительного разговора с Богом. (В противовес первой и второй строфам, в которых лирическому субъекту не дают покоя постоянные назойливые вопросы людей). Этот мотив усталости характеризует все три пространства смерти произведения, и больше всего подтверждается в процессе стихотворения посредством троекратного повторения «Мне все равно!». Здесь идёт речь не столько о том, что основной локус содержит в себе меньшие локусы, сколько о соответствии пространств стихиям. Атрибутами ада наделяется земное и подземное бытие, надземное пространство соответствует стихии воздуха. Стихотворение имеет хронологическую композицию: сначала изображается живая героиня, а потом изображается посмертное пространство.

В резком противопоставлении оппозиционных пар наблюдаются два больших локуса (мир внутри сада и мир вокруг сада), а также большая часть меньших локусов (земля, вода, воздух) во втором стихотворении цикла «Надгробие». Исходя из отождествления кладбища с садом, уже из названия цикла — «Надгробие» можно сделать вывод о противопоставлении мира внутри сада, изображённого на земной плоскости пространства живых и мира вокруг сада, появляющегося в небесной сфере мёртвых. Лотман и Гаспаров замечают две особенности движения здесь (внутри сада) и там существующего мира (вокруг сада): «одностороннее/линейное движение» и «многостороннее/круговое движение» [11; 223].

Противопоставление внутреннего, воображаемого мира человека и внешнего, действительного бытия в восприятии Цветаевой Светлана Ельницкая характеризует как позитивные (символизирующие «Свет, Единое, Вечное») и негативные (символизирующие тьму, раздробленность, временность) оппозиционные пары [12; 51]. В рамках этого толкования позитивные оппозиционные пары часто обозначают у поэта свет рая (иного мира), а негативные — земной ад, и эти друг другу противопоставленные пространства смерти Цветаева одинаково отрицает, но в то же время и объединяет с помощью выражений «не ты» и «напрасно» [11; 223, 224]. Кроме этого, здесь проявляется православный и антиправославный подход к смерти посредством репрезентаций оппозиционных пар «дух — кость, червь — Бог» и «дым кадил — цветы могил» [11; 226, 227].

Важно упомянуть тот факт, что вследствие описания душевного состояния лирического субъекта можно обнаружить не только изображения, совпадающие со Священным Писанием и греческой мифологией, но и противоположные. С первым таким противопоставлением мы можем встретиться в

связи с понятием сада в рамках пространства «мир внутри сада», которое можно истолковать, в первую очередь, как «закрытое, обеспечивающее защиту и покой местонахождение», и таким образом это пространство будет соответствовать библейскому раю и греко-мифологическому Эллизиуму [13; 636]. Понятие сада наполняется атрибутами покоя, хотя здесь появляется ещё одна важная коннотация: «открытое, свободное пространство как место вырисовывания покоя», на что обращают наше внимание Иштван Надь и Алексей Шмелёв [14; 338]. В результате сказанного выше, понятие сада уже будет равноценно понятию рабства, тесноты, беспокойства, откуда лирический субъект хочет вырваться, и вследствие чего данное понятие связывается с библейским адом и с греко-мифологическим Тартаром.

В поэзии Цветаевой считается редкостью «классическое» библейское и греко-мифологическое понимание рая и ада, где рай — по сравнению со сферой ада и земли — находится однозначно на верхней плоскости и таким образом призван символизировать стихию воздуха. А в греческой мифологии Эллизиум, означающий позитивный полюс иного мира, согласно некоторым восприятиям, находится вблизи подземного царства, «рядом с Озером Памяти» [15; 173]. Важно подчеркнуть то, что в греческой мифологии Эллизиум с точки зрения аспекта концепции пространства не соответствует однозначно библейскому раю, ведь, если рай в Священном Писании располагается в верхней сфере, в греческой мифологии Эллизиум и Тартар символизируют нижний полюс. В поэзии Цветаевой миру живых присваиваются атрибуты ада, а миру мёртвых — атрибуты рая, и тут мы видим прямую параллель с раем/Эллизиумом и с толкованием поэта жизни после смерти, поскольку иной свет для Цветаевой символизирует покой, прохладу, тишину и внутренний мир.

Стихотворение «Сад» Цветаевой предполагает двойное толкование на уровне интертекстуальности, которое мы можем прочесть в контексте Псалма Давида в Святом Писании [Пс. 22, 1–6]. Здесь Цветаева закликает мир вне сада, т.е. сада, обеспечивающего ей освобождение от бытия, характеризующегося как земной ад. Наблюдается однозначное соответствие между картиной хорошего, правдивого и щедрого сада, изображённого в Псалме Давида, символизирующего райское состояние, и садом Цветаевой, также олицетворяющим гармонию [7; 203]. Напротив, огонь библейского ада, находящегося под землёй и олицетворяющего стихию огня, можно описать следующими признаками: ужасный, страшный, пожирающий, вечно мучающий, а греко-мифологический Тартар — согласно описанию Гесиода — наделён атрибутами «неплодотворный, затхлый и бесконечно глубокий» [16; 30]. Но мир вне сада как пространство, символизирующее беспокойство, жар, шум, в данном стихотворении Цветаевой появляется не только через перечисление главнейших признаков ада. В первой строфе стихотворения она даже называет пространство вне сада, олицетворяющее негативную пару позитивного сада в мире мёртвых — ад. Хотя это восприятие, в котором иной мир соответствует раю, а земной мир — аду, появляется только в последней строфе стихотворения посредством «неуверенной постановки вопроса»: «... Тот сад? А может быть — тот свет?...» [17; 319, 320]. В этом случае Цветаева выдвигает на первый план уже не столько сад, сколько через сад, символизирующий загробный свет [18; 199].

В то же время важно упомянуть мотив, противоречащий Псалму Давида: присутствие Бога и отсутствие Бога. Ведь пока в Священном Писании идиллическое состояние может реализоваться исключительно с помощью присутствия Бога, в произведении Цветаевой различные «отрицательные существительные, обладающие уменьшительными суффиксами», демонстрируют состояние абсолютного одиночества. Таким образом, мы отмечаем «антимифологическое» восприятие, не воспринимающего Бога и выдвигающего в центр «личную душевную свободу» вместо иного мира [19; 66].

Во второй строфе стихотворения под названием «Мне нравится...» снова появляется заимствованная из Библии позитивно-негативная оппозиционная пара через сопоставление мотивов «прохлада церкви», символизирующая рай, и «огонь ада», символизирующий подземный мир. Главная тема этого стихотворения — боль из-за потери любви. Одинаково отрицаются оба полюса негативного ада и позитивного рая [18; 193, 194].

В стихотворении под названием «В раю» также можно обнаружить противоречие Священному Писанию, в котором на идиллию, наделённую на первый взгляд позитивными атрибутами рая, ставит свою печать состояние беспокойства, возникающее из-за воспоминаний любящего человека и боли, образующейся вследствие отсутствия этого человека. Таким образом, земная жизнь, нуждающаяся в идиллических райских свойствах, наполняется позитивными признаками покоя. Это стихотворение так же, как и другие, поэт заканчивает достаточно безропотным душевным состоянием с помощью отрицания пространств «здесь» и «там»: Цветаева одинаково отрицает встречу, происходящую и на земле, и в раю.

Противопоставление духовности и материальности появляется в шестом стихотворении цикла «Стол», в котором в воображаемой сцене смерти «на сцене жизни» поэт противопоставляет себя — как олицетворение художественного бытия — остальным существам (людям), которых интересуют исключительно земные радости [7; 198]. В произведениях мы можем найти несколько оппозиционных пар, подтверждающих упомянутую выше мысль. Например, после смерти остальных положат на обеденный стол, а лирического субъекта — на письменный (1-я строфа). Толкование стола как «символа алтаря для жертвоприношений» освещает Нина Осипова, согласно которой стол может означать главное место «ритуального обряда смерти» [19; 105]. Таким образом, в конце стихотворения противостоят друг другу душа «других», улетающая в виде каплуна, олицетворяющая материальное тело и «нижний» мир, душе лирического субъекта, улетающей в виде голубя, как символа библейского Святого Духа, олицетворяющей духовность и «верхнюю» сферу [7; 199].

В Священном Писании мы можем обнаружить несколько примеров разделения материального и духовного мира: с одной стороны, мы видим, как пример двойственности, построенный Райский Сад, где материальную и духовную сферу связывает Дерево Знания, а с другой — обязательно надо упомянуть о дуализме, построенном на материальной и духовной сущности. Согласно этому Господь создал первого человека, состоящего из двойственности стихий земли и воздуха [20; 223, 224]. А в греческой мифологии первоначальное место рождения бога Эроса (бога любви) — яйцо, откуда появившийся Эрос соединил небо, располагающееся сверху, и землю, находящуюся внизу.

В случае переходных пространств поэзия Цветаевой предлагает несколько возможных точек зрения интерпретации. Как было отмечено выше, одновременно можно обнаружить путь лирического субъекта, направленный из мира живых в мир мёртвых (это толкование также встречается в Священном Писании и греческой мифологии), и путь лирического субъекта, направленный из иного мира в мир живых. Это демонстрирует упомянутое стихотворение «В раю», в котором обозначен иной путь лирического субъекта по сравнению со Священным Писанием и греческой мифологией: лирическое «я» желает вернуться обратно в живую жизнь.

Вода как репрезентация категории переходных мест чаще всего присутствует в виде реки, которая, согласно её библейскому значению, однозначно получает позитивное наполнение: в райском саду река, разделяющаяся на четыре ветви, питающая первых людей на земле, олицетворяет жизнь, благодаря которой «побеждается смерть» [15; 21], а в греческой мифологии ненавистная река Стикс вместе со своими притоками наполняется негативными атрибутами. На этом основании мы можем установить, что водные пути, составляющие переход из мира живых в мир мёртвых, исходя из их форм, всегда указывают на встречу друг с другом как минимум двух или более рек, таким образом, мы можем провести параллель с земным перекрёстком, символизирующим стихию земли, который в Священном Писании, в первую очередь, проявляется в выборе человека между правильным и неправильным путём (путём Бога или Сатаны).

Символ перекрёстка «как хаоса» появляется в произведении Цветаевой «Рельсы», в котором земной перекрёсток олицетворяют железнодорожные рельсы [19; 59]. В обоих произведениях изображаются два «непроницаемых», никогда не соприкасающихся пространства живых и мёртвых, приграничной полосы, которую в стихах «Рельсы» символизирует вокзал, находящийся на рельсах, а в другом стихотворении эту же границу означают две реки: библейский Нил и в большей степени — мифологический Стикс [1; 145].

Важно ещё упомянуть, что в стихах «Рельсы» железнодорожные рельсы, изображённые в четвёртом катрене, сравниваются с расстеленной постелью («простыни разостланы»). Это место станет местом заключения брака Смерти и Поэта [9; 150]. Соответствие постели и кровати пространству смерти приводит к дальнейшим ассоциациям. Вспомним гроб, а также катафалк, который мог быть не только из сдвинутых столов, но и кровать, выдвинутая на середину комнаты могла служить местом умершего.

В стихах, начинающихся со слов «Всё повторяю...», вода появляется в виде слёз, и это стихотворение мы можем толковать на уровне интертекстуальности как ответ процитированному стихотворению Арсения Тарковского: «Я стол накрыл на шестерых». В этих «сдержанных, сумрачных» стихах Тарковского поэт в похожей на сон картине усаживает вокруг стола своих родственников, возвратившихся к нему снова после смерти [18; 206]. Цветаева хочет принадлежать к этой группе, состоящей из умерших. Амбивалентную мифологическую роль слёз освещает Осипова: с одной стороны, их можно толковать как «освобождение от сухости, огня, жары», а с другой — здесь появляется фольклорное восприятие «воскресающая сила горячих слёз, означающих переход из смерти к жизни».

ни» [19; 108]. Но в данном произведении можно обнаружить не только это противопоставление, поскольку почти всё стихотворение построено на бинарных оппозициях «чужого, живого лирического «я» и родных, «умерших родственников», вследствие чего в стихотворении постоянно меняются местами пространства жизни и смерти, бытия и небытия [19; 108]. В конце стихотворения Цветаева предлагает читателю одновременно две интерпретации: сначала лирический субъект появляется в виде смерти «на свадебном обеде, являющимся символом жизни», потом он приходит как олицетворение жизни «на ужин, символизирующий опоздание» [18; 209]. Так же, как и в других стихотворениях, здесь тоже мотив примирения является конечной точкой всего произведения.

В стихотворении «Только закрою...» лирический субъект после того, как он закрыл глаза, попадает в некое бессознательное состояние (в состояние сна или забвения), и таким образом реализуется сюжет грехопадения, присутствующий и в Священном Писании. В данном произведении воздух является стихией, переходящей из одного пространства в другое. В этом случае нам надо изучать не конкретно изображённую форму воздуха, а репрезентацию линии движения, находящуюся в среде воздуха. На основе этого данную линию может символизировать как Дерево Добра и Зла, появляющееся в стихах как связь верхней (небесной, духовной) сферы и нижней (земной, материальной) плоскости [19; 68, 69].

Огонь как элемент, направленный из одной формы бытия в другую, олицетворяющий также вертикальный путь, мы видим в стихотворении «Пожирающий огонь — мой конь!», в котором он символизирует огневую полосу. Здесь Цветаева опять делает акцент на доминантную оппозицию жизни и смерти. В этом стихотворении красная огневая полоса, олицетворяемая конём лирического субъекта, всё пожирающая и уничтожающая вокруг себя, оставляющая позади тишину и бесплодность, поднимающаяся до небес, противостоит зелёной траве, шуму и прохладе, символизирующим плодотворность и жизнь. Это восприятие соответствует толкованию Нины Осиповой («сухость — бесплодие, влажность — плодотворность»), согласно которой лирическое «я» стремится создать посредством отрицания сухости — воздушную, небесную «духовную силу» [19; 78].

Нельзя оставить без внимания противоречие, касающееся мифологических сюжетов, наделённых негативными атрибутами и относящихся к стихии огня. Так, в стихотворениях «Сад» и «Только закрою...» для поэта тяжёлое, утомительное земное бытие соответствует горячей сущности огня, а в стихотворении «Пожирающий огонь — мой конь!» огонь символизирует жизнь. В конце стихотворения конь лирического субъекта олицетворяет не только разрушение, тишину и сухость, а, соединяясь с до небес поднимающейся, красной огневой полосой, поднимает поэта в более высокие духовные сферы.

Итак, подведём итоги. На основе анализа можно определить, что первая, выделяемая нами группа мотивов и образов смерти, означающая переходные пространства, всегда будет символизировать какое-нибудь линейное движение или путь, и таким образом будет наполняться позитивным или негативным смыслом, а сам путь, находящийся в саду/вокруг сада, или путь, соответствующий стихиям, одновременно может появиться как линия, направленная из мира мёртвых в мир живых или из иного мира в земной мир. Одновременно возможно изображение какого-нибудь «приграничного объекта» на пути (например, вокзал на рельсах) и появление «границы» как понятия, которое уже само собой символизирует путь. Таким образом, стихии земли будет соответствовать земной перекрёсток, который в Библии и в греческой мифологии появляется как выбор между хорошим и плохим путём, река определяется как стихия воды, которая связывается с библейским Нилом и с греко-мифологическим Стиксом, стихию огня олицетворяет огневая полоса, ссылаясь на огонь ада/Тартара, а также на путь, ведущий в духовную сферу, и в конце концов стихии воздуха будет соответствовать библейское Дерево Знания, связанное со сферой воздуха.

Рай в толковании Цветаевой не всегда однозначно обладает позитивным наполнением. На верхнем полюсе сад олицетворяет воздух, на нижнем полюсе изображается мир вокруг сада. С одной стороны, сад (воздух, рай) сопоставляется с библейским адом или греко-мифологическим Тартаром, означающим местонахождение души, обречённой на вечные муки, и таким образом однозначно подчёркивает стихию огня, а с другой — сад (воздух, рай) сопоставляется с пространством местонахождения тела/материальности, со сферой подземной или наземной, что соответствует стихии земли. Далее в рамках категории стихии земли можно выделить ещё две группы, описывающие местонахождение живого тела и местонахождение мёртвого тела, которые у Цветаевой чаще всего связываются с адом и соответствуют земному аду, т.е. стихии огня.

Список литературы

- 1 Лотман Ю.М. Структура художественного текста. — 1-е изд. — СПб.: Искусство, 1998. — 285 с.

- 2 *Előd I.* Katolikus Dogmatika. — 1-е изд. — Бр.: Szent István Társulat, 1978. — 783 с.
- 3 *Красильников Р.Л.* О литературоведческой танатологии // Изв. Уральского гос. ун-та. Сер. 2. Гуманитарные науки. — 2010. — № 2(76). — С. 137–144.
- 4 *Красильников Р.Л.* «Живой труп» в русской литературе // Русская культура нового столетия: Проблемы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия. — Вологда: Книжное наследие, 2007. — С. 594–600.
- 5 *Hansen-Löve A.A.* Grundzüge einer Thanatopoetik: Russische Beispiele von Puškin bis Čechov // Wiener Slawistischer Almanach. — 2007. — Vol. 60. — P. 7–78.
- 6 *Лотман Ю.М.* Поэт и смерть (из заметок о поэтике Бродского) // Блоковский сборник. — Вып. 14. — Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998. — С. 188–207.
- 7 *Маслова В.А.* Поэт и культура: Концептосфера Марины Цветаевой. — 2-е изд. — М.: Наука, 2004. — 255 с.
- 8 *Лотман Ю.М.* В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. — 1-е изд. — М.: Просвещение, 1988. — 352 с.
- 9 *Прокофьева В.Ю.* Категория пространства в художественном преломлении: локусы и топосы // Вестн. Орлов. гос. ун-та. Сер. Русский язык и культура речи. — 2005. — № 11 — С. 87–94.
- 10 *Дзюба Е. В.* Концепты жизнь и смерть в поэзии М.И. Цветаевой: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — Екатеринбург, 2001. — 255 с.
- 11 *Лотман Ю.М.* О поэтах и поэзии: Анализ поэтического текста. — 1-е изд. — СПб.: Искусство, 1996. — 846 с.
- 12 *Ельницкая С.* Поэтический мир Цветаевой: конфликт лирического героя и действительности // Wiener Slawistischer Almanach. — 1990. — Т.30. — С. 1–396.
- 13 *Hajnády Z.* A kert mint archetipikus toposz Csehoznál // Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe. — I-II. — Budapest, 2006. — P. 636–650.
- 14 *Надь И.* Эрос и Танатос: Орфей и Эвридика в русской поэзии начала 20 века // Russian Text (19th Century) and Antiquity / Русский текст (19 век) и античность. — Tartu, 2008. — С. 277–322.
- 15 *Graves R.* A görög mítoszok. — 1. ed. — Budapest: Európa, 1981. — 550 p.
- 16 *Héziadosz.* Istenek születése: Munkák és napok. — 1. ed. — Budapest: Európa, 1974. — 85 p.
- 17 *Цветаева М.И.* Сочинения: стихотворения, поэмы, драматические произведения: в 2 т. — Т. 1. — М.: Художественная литература, 1980. — 575 с.
- 18 *Bóna É.A.* Gyász motívuma Marina Cvetajeva költészetében // Első század. Irodalomtudomány. — 2014. — No. 1. — P. 192–244.
- 19 *Осипова Н.* Творчество М.И. Цветаевой в контексте культурной мифологии Серебряного века. — 1-е изд. — Киров: Вятский гос. пед. ун-т, 2000. — 271 с.
- 20 *Gécsi J.* A tudás forrása: A kert // Janus Pannonius Tudományegyetem. Magyar Pedagógia. — 1999. — No. 3(99). — P. 221–243.

М.Дьендьёши, Е.Бона

Библия мен грек мифологиясында Марина Цветаеваның танатопоэтикасындағы кеңістік тұжырымдамасы

Мақалада Марина Цветаева шығармашылығының кеңістік ұғымы мен библиялық және грек мифологиясы мәтіндері кеңістігіне қатысты мәселелері көтерілді. Авторлар тұлғаның тірілер әлемінен өлілер әлеміне және керісінше бейнелейтін жеке жолының өтпелі кеңістігін, дененің орналасқан жерін білдіретін кеңістікті және жанның орналасқан жерін білдіретін кеңістікті жан-жақты анықтады.

M.Gyöngyösi, E.Bona

Spaceconception in the thanatopoetry of Marina Tsvetaeva in the mirror of Bible and Greek mythology

The article raises the problem of the relation of the concept space of Marina Tsvetaeva and space of biblical and Greek mythological texts. The authors emphasize the transitional space, symbolizing the way of man from the world of the living and the world of dead and Vice versa, space, signifying the location of the body, and space, signifying the location of the soul.

References

- 1 Lotman Yu.M. *Structure of the artistic text*, 1, Saint Petersburg: Iskusstvo, 1998, 285 p.
- 2 Előd I. *Catholic dogma*, 1, Budapest: Szent István Társulat, 1978, 783 p.
- 3 Krasil'nikov R.L. *Journal of the Ural State University, Ser. 2. Humanitarian sciences*, 2010, 2(76), p. 137–144.

- 4 Krasil'nikov R.L. *Russian culture of the new century: The study, preservation and use of historical and cultural heritage*, Vologda: Knizhnoye nasledie, 2007, p. 594–600.
- 5 Hansen-Löve A.A. *Wiener Slawistischer Almanach*, 2007, 60, p. 7–78.
- 6 Lotman Yu.M. *Blok collection*, 14, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, p. 188–207.
- 7 Maslova V.A. *Poet and culture: The concepts sphere of Marina Tsvetaeva*, 2, Moscow: Nauka, 2004, 255 p.
- 8 Lotman Yu.M. *At school of the poetic word: Pushkin. Lermontov. Gogol*, 1, Moscow: Prosveshcheniye, 1988, 352 p.
- 9 Prokof'eva V.Yu. *Bull. of Orlov State University*, Ser. Russian language and culture of speech, 2005, 11, p. 87–94
- 10 Dzyuba Ye.B. *Concepts life and death in M.I.Tsvetaeva's poetry: dis. ... cand. filol. sci.*: 10.02.01, Yekaterinburg, 2001, 255 p.
- 11 Lotman Yu.M. *About poets and poetry: the analysis of the poetic text*, 1, Saint Petersburg.: Iskusstvo, 1996, 846 p.
- 12 Yel'nitskaya S. *Wiener Slawistischer Almanach*, 1990, 30, p. 1–396.
- 13 Hajnádý Z. *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe*, I-II, Budapesht, 2006, p. 636–650.
- 14 Nad' I. *Russian Text (19th Century) and Antiquity*, Tartu, 2008, p. 277–322.
- 15 Graves R. *The greek myths*, 1, Budapesht: Európa, 1981, 550 p.
- 16 Hesiod. *The birth of the goods: The works and days*, 1, Budapesht: Európa, 1974, 85 p.
- 17 Tsvetaeva M.I. *Writings: rhymes, poems, dramatic works: in 2 vol.*, 1, Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1980, 575 p.
- 18 Bóna É. *Első század. Irodalomtudomány*, 2014, 1, p. 192–244.
- 19 Osipova N. *The work of Marina Tsvetaeva in context of cultural mythology of the Silver Age*, 1, Kirov: Vyatka State Pedagogical University, 2000, 271 p.
- 20 Gécz J. *Janus Pannonius Tudományegyetem. Magyar Pedagógia*, 1999, 3(99), p. 221–243.

B.Khasenov, Zh.Khasenova

*Ye.A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: boka_001kz@mail.ru)***Linguo-cultural and cognitive characteristics of number 13**

In this article considered problem of the linguo-cultural characteristics of number 13 in folklore small prose genre. The number 13(thirteen)plays an important role in Kazakh people's world outlook. we taken as an example this legend motive that is connected with the number thirteen (13). It is the creation of haua-ana(mother) from adam-ata(father) rib. The word in Kazakh «to consult with the rib» is one proof of this legend. However the motive that defineto be created from the rib was used in The Sumer. Once the rib of the god of water Enki ached much.Ninty came to him and treated it. Ninty gives the meaning as creating the nature, created from the rib. The author studies various views on the event, considers the peculiarities of its in the text.

Key words: languageis, thirteen, Turkic, mythology, legend, Maiya, Maiky, abaq (center in a circle), symbol, archetype.

Languageis the result of indicator of people's existence. People's character, history, entity, culture, all are given in language of nation. The Language of folk, what spoke Humboldt and there is its spirit, since in language of folk is reflected its culture, history. In modern linguistics there is such notion, as language picture of the world, and she s by means of language. And so in language are seen all traditions, nature to nations, and etc. Each folk perceives, creates this world on miscellaneous.You can find a lot of facts in the language of nation related to civilization! One of them is the concept related to the number 13 (thirteen).

This number is associated to bad things in understanding of European and American people.In a book of A.Ahmetov «Turkic civilization» nihilism, negation, prohibition which are related to the number thirteen are connected with the head of Vatican (1553) called Grigoree. Since that time 12 months calendar was put forward. Now it is called as Grigorian calendar.And one of the ancient peoplethe Maiya used thirteen cycled calendars. H.Arguels in his work «Maiya's factor»found out the secret of this calendar and approved that calendar was made on the basis of relation of people to the nature. He wrote that Maiya's each month consisted of 28 (twenty eight) days, each year consisted of 13(thirteen) monthsand was made on the basis of proportion of the moon, the sun and the earth. As in the works of scientists there are 17 (seventeen) types of calendar in Maiya's people. Among them a calendar called Tsolkin consists of 13 (thirteen) months, and each month consisted of 20 (twenty) days. Then there are 260 (two hundred sixty) days in 13 (thirteen) months. Ahmetov Ashowed and counted the meaning of Kazakhpeople's concept «to bear a child 9 (nine) months and 9 (nine) days»as on the basis of formula $9 \times 28 = 252 + 9 = 260 + 1$. The period between the formation of embryo in a mother's belly and the day of baby's birth comprises 260 (two hundred sixty) days. That's to say mother bears her child 260 (two hundred sixty) days and the next day baby was born [1; 107].

If you look at Tsolkin (kin-sun!) calendar taken from a book Hose Arguels these numbers are counted from the left to the right and after the number 13 (thirteen) the another number starts. Interesting fact here in the calendar is the full stop scheme in a circle. This is considered as the sign of Ng or NT sound in Turkish world ○.

This sign is characterized in different way by each scientist. For instance, D.Chervard called a sign of Mu people as MU-RA. And O.Suleimenov who wrote first about the relation of Turkic and Sumerian showed it as Mung. Also one of Kazakh scientist S.Kondybai read this sign another new way. The scientist characterizes various variants of full stop and circle as following: Ng, that is to say, full stop is a child, and circle is a mother, Full stop is a person, circle is a world, the universe, Full stop is the earth, the circle is the world water, etc [2]. We have the answer to the question why is the sound ng the symbol of full stop. This sound is the first sound of human being, when a child is born pronounces a sound ng.The sign scheme and pronunciation of Kazakh sound are closely related.We mentioned facts in our special article concerning to this sound. Next problem is to show parallels of maiya Kazakh (Turkic) with the help of this sign.

Maiya and Maiky

There is a moral in Kazakh «There is one base of all words, the father of the base is a public speaker Maiky». Name of Maiky has been known since 12th century. However, if you look at it attentively, the pronunciation of words Maiky and maiya are similar. The history of words Maiky and Maiya is profound. In a work of D.Chervard «An ancient continent MU. Ancestral home of human being» it is written: «one of more noticed figures of Empire Nag in India was prince Maiya [3].

It is impossible to set the definite dates from life of prince Maiya. However, in a lot of references about him, but none of evidences doesn't permit to evaluate correctly the period of his life. However, in correspondence with many legends, the prince Maiya lived 15–20 thousand years ago. In «Ramaiyan» there is also a mention «The prince of nags called Maiya lived in ancient times» [3; 176]. That is to say, there are 15–20 thousand years time!

About etymology of word Maiya

In a book of Arguels H. it is written about the etymology of word Maiya as following: Nevertheless, a mention about central-American people Maiya causes a resonance with the east, with India. The word «maiya» is one of the key concepts of Indian philosophy and means «the source of this world» and «illusiveworld». In Sanskrit the word «maiya» is connected with the concept «great», «measure», «mind», «magic» and «mother». Nowonder that the mother of Buddha was called Maiya, it is mentioned that the name Maiya used also great astrologer and astronomer, magician and architect of an ancient time, and also great nomadic tribe of navigators in classic Vedic epos «Mahabharata» [4]. The author claims that this word was used not only in an ancient India, but it was also used in the west. The name of Egyptian pharaoh Tutonhamo's treasurer was Maiya. In Greek myths the first star out of seven stars of Urker (Pleiad) was called Maiya. Maiya was considered as spring guard of Romans. Maiky (or it's called Baiku) public speaker was one of khans who announced Chyngys khan. He was not one of twelve public speakers, he was the major public speaker among these twelve ones. That's to say maiky is connected with the number 13 (thirteen). It means, there is a community here in words Maiya and Maiky not only by the form, but also a community concerning to the number [5].

Cycle and month for nomads

The number 13 (thirteen) plays an important role in Kazakh people's world outlook. The Kazakh became the landlord at the age of thirteen. Why did the Kazakh marry at the age of 13? At this age a girl is noble, a boy is an adult one. The adulthood of a boy and a girl meant that they were under age of 18, and ready to get married. This period showed that thirteen organs of human being took shape.

However Kazakh people told about twelve parts of body, it was a shame to say the great part of the body. When a child got the age of adulthood, when this part of body matured, that is to say, when a boy went through the definite cycle the Kazakh marry their children. At the age of thirteen he was a landlord, separated house. The number 13 (thirteen) was the equivalent to number 4 (four). The addition of one and three is four. Simple formula. But in the meaning of number 4 (four) lies the sense of maturity. For example, there are morals like four eyes are full, four corners are equal, if four are full..., etc. mean unity, prosperity, health. That is to say, 13 (thirteen) parts of body meant that they give a birth to generation, and successfully lived this period, that is to say 13 (thirteen) years [5].

In an article of citizen Kadan Kabisatuly «Kazakh calendar» there are lines: «There are 13 (thirteen) months in a year or the moon and Pleiades meet 13 (thirteen) times in a year. At the beginning of the year Pleiades goes from the horizon down in the second part of sky sphere, it is not seen to people in the north of the earth. The Kazakh say that the Pleiades lay on the earth 40 (forty) days. During this 40 (forty) days it must be met two times. But we can't see, only we can see is eleven ones. If one 13 intersections by 28 (twenty eight) days it is equal to 364 (three hundred sixty four) days» [6]. That's to say, the Kazakh had 13 (thirteen) months in a year. 13 (thirteen) meant full circle. If we take 12 (twelve) it is equal to the concept 3 (three) (1+2 is 3). And in order to mean the number 4 (four) it is necessary to have 13 (thirteen). Also it seems the year should be counted with the help of number 13 (thirteen). For instance, in Kazakh legend «Aspiration of animals to a year» it is told that camel stayed without a year relying on its height. But however, the camel also can see that sun thirteenth?! In a word «camel» one can notice meanings «the main sense», that is to say, the last, conclusion. It means ancient Kazakhs had the 13th (thirteenth) camel's year.

Abaq is a symbol of universality

The full stop in a circle is the symbol of female beginning (genital organs). Although this sign is simple, it is read universally. The full stop also emphasizes a womb in which a baby lives, at the same time it also describes a door (organ) . For instance, we count by 6 (six) or 12 (twelve) counting. But it is not correct, if we explain with the help of sign in a circle, the number 6 (six) and also 12 (twelve) are intersected in a full stop. Then the full stop is number 1 (one), its analogues are 4, 7, 9, 13 variants. Among these numbers number 7 (seven) attracts attention very much. This number itself is based on the concepts zhet, zhat. (In koran, it was said that world came into existence during 6(six) days. According to R.Guénon 7 (seven) days are weekend, that is to say, it corresponds to the full stop in a circle. We will tell completely about it in an article concerning to the number 7 (seven). In Kazakh people there wasn't exchange of girl till the 7th (seventh) ancestor. The number 7 (seven) shows the ending of a definite circle. There are seven days in four weeks, its result is equal to the number 28 (twenty eight), that's to say, it showed fading away totally of phases of the moon. It means the definite period or initiation. For instance, when a person dies ancient tribes turn round a house, and cut their faces, shed bloody tears to the earth. That's to say, to turn round seven times symbolizes the custom transferring from this world to other world. During 28 (twenty eight) days the moon dies, it was believed that humans go to the world of death, to darkness. According to our review, there are 31 days in a month. Because if we take into account the birth of the moon, we count from the first day till 31st day, after that the moon is born again. The picture of phase of the moon is connected to the number 28, the rest 3(three) the Kazakh called off-season, this day the moon is not seen anyway. This simple concept became the reason of formation of custom transferring to other world. To turn round the mosque 7 (seven) times means initiation. This concept is also connected with the phase of the moon, that is to say, turning round seven times. Now we try show by this order how the Kazakh didn't marry their daughters till the 7th (seventh) ancestor. Japanese scientists after 2000 (two thousand) years approved scientifically clearness of blood. But our ancestors knew about this fact from ancient times, and kept this custom firmly. This counting can be counted by 13 (thirteen) (1+3=4) which is an analogue of 4 (four) есептеуге болады. Then the result of multiplying 7 (seven) and 13 (thirteen) is 91 (ninety one). It means after 91 years blood changes, that is to say it becomes clear. The number 91 corresponds to the circle and the full stop and the addition of nine and one (9+1) is 10 (ten), and this number is an analogue of the number 1 (one) (1+0). The number 1 is the symbol of the beginning of existence, new generation. That's to say, after 91 (ninety one) years blood changed, 7 (seven) generations changed, now it means another (seven).

We mentioned that the number 13 (thirteen) is connected with the genital of woman and man. Full stop is number 13 (thirteen), and 12 (twelve) lines go from it. We call the full stop as ng (H), we add to it vowel sounds, then we get ang (aH), ing (iH), eng(eH), ung(yH), yng(yH), ong(oH), oing(øH) or we can read on the contrary. Eng (EH) from it a word en(eH) comes. For instance, a word *enek* means genital organ. To be part of (enu), include (engizu) are words connected with sex act. There are words *enter*, *intimacy*. The Kazakh also call the 13th (thirteenth) organ as *am* (genital organ). This is connected with a simple lexis. It is used by Kazakh people only in informal speech. In first component of a word *Maiky* there is a component *mai*. If we read it on the contrary, we get the word *iyam*, as far as *i* (й) is a prosthetic sound, we can say it without this sound. Then we get a word *a ...* That is to say, this concept is connected with the number 13 (thirteen), and also with a mother. The full stop gives the meaning like the beginning of existence. Words *mai* (бай) also mean concept new. In Kazakh in words *baisheshek*, *baibishe*, *byik* the beginning stems give meaning like the first, the highest. Now we compare these words with Indian-European words. For instance, the word *Maiya* means mother, the first, great. Then we see that we can find etymology of Kazakh words through the high birth of Kazakh words. The first component of this word is also in a word *Aisa*. There were 12 (twelve) pupils of prophet *Gaisa*. And the core of these 12 (twelve) pupils is prophet *Isa*! He is the analogue of *Maiky* or an example of Turkic image. Sometimes *Maiky* is also called *Baiku*. One of the stocks in Kazakh people is 12 ancestor *Baiuly*. It is also connected with number 13 (thirteen), because *Bai/Mai* means great, big and generation coming from it is classified into 12 (twelve) ancestors.

Heracles and Korkyt

We can call characters such as *Heracles* and *Korkyt* that are connected with the number thirteen (13). They are like two types of one archeological type picture. Similarities of *Korkyt* and *Apollo* images are told in a work of S.Kondybai «Myth of far Kazakh people». Their shamanism, the relation to music, *kobyz* of *Korkyt* and bow of *Apollo*, and other facts are approved by definite facts in the work. Even if *Heracles* and

Korkyt seem to be two different characters, but they both are images who were born from one mother. If one of them became famous killing teacher of music subject, became famous with his bravery, but another one, on the contrary, was excellent musician, spiritual mentor of performer of songs on dombyra (Kazakh instrument). However, Heracles is not only the best hero of Greece, but also he was approved as God who cure illness. And also there is a legend that Korkyt treated people with his kobyz (Kazakh instrument). Nowadays some shamans cure illnesses, slander with the help of sound of kobyz, playing it by frightening, treating. And the form of basic weapon of two characters are very similar. Also, their similarities are also connected with the number thirteen (13). There are twelve (12) exploits, twelve (12) eposes of Korkyt. If we read it as seine kernelsign, the dot emphasizes Heracles and Korkyt, and twelve (12) lines that come from it are the symbol of their exploit and epos.

If we take the etymology of word, then we explain the dot as form of fund. In Sumer language the word *hens* defines mountain, underground mountain. The history of this word comprises four (4) thousand years time before our century. S.Kondybai emphasizes one fragment in Humbaba legend in shumer myth. The problem that attracted attention of scientist is that image appeared from mountain Harrum. From the point of view of scientists, the title of Harrum mountain appeared in sumer myth after the acquaintance of Babylonian with the Hurrit. In historical Russian literatures it is told that korgan (fortress) culture is connected with hurrit culture. S.Kondybai said about these titles as kur, hurrum, hurrit, the hypothesis concerning to the etymology of these words [2]. This author emphasizes that the etymology of words as «korgan» and «hurrit» is from one basis, that is to say from kur form, and he mentions the meaning of words in Kazakh language that are connected with a word «kor»: 1) korym, kor (burial, necropolis); 2) korshau (fencing), kora (outdoor construction, shed); 3) koru (to protect, preserve), koryk (reserve, natural park), korgan, korganys (defense); 4) korku (to be afraid of), korkynysh (fear); 5) korlau (humiliate); 6) korytu (to digest, master, melt, draw a conclusion), korytyndy (conclusion). One can see that on the basis of all these meanings there is one meaning as initial word «kur». It shows that in a word Korgan there are two stems as Kor and Kang. Both variant give one meaning:

1) Hollow, space, cave; 2) underground world, the world of dead people, the place of ancestors in a dead people world; 3) cemetery, the space of a person (home, city, people); 4) mother-earth, womb of mother; children world in a myth-genealogical epos [2].

The soft variant of a word «kor(ym)» corresponds to the word *koir* (cemetery, grave) of The Sumer's word *kur*, that is to say, it totally corresponds to the word «underground». «Also a word korgan(fortress) is connected to the Sumer word «kur» and Turkish word «koir». And spatial form, and profile of bulk fortress (from stones and earth) remind us mountain (hill), hence one can understand why the image of «artificial mountain» is connected with a word basis of which is «kur», (mountain). Together with it, kurgan(fortress) means grave, burial place, *koir* «under embankment» (under the mountain). Grave doesn't only mean «cavity in which the dead becomes buried», on the mythological level it is also the world of the dead, the space of dead ancestors, lower world. In this plan Sumer «kur» and Kazakh «koir» are identical». The scientist defines that words like «to get to trouble», «in vain», «without anything», «destroy» mean «to make nothing», «to get down», also words like «to construct», «to make» of form «kur» are used in the meaning of «reconstruct», «remake» and he makes conclusion: «All of this easy to be explained in the sense of mythological imagination about grave as another world (to die means to be disappeared, to go to a chasm with the hope of to revival, new creation (to be created)). The main conclusion is ethnonym hurrit, ethymology of which is unfamiliar to the science, occur from the word *hur* (*hur* > *hurrit*). That's why we can identify if not hurrits but their ancestors protohurrits with Hyper Boreas».

The sign of seine kernel corresponds to the eye scheme from the form of *kar-kor* words *koir-koz* (see-eye), pupil extend. Also, the Kazakh call *karyndas* (sister) who is womb, uterine. The meaning of the word Kazakh seems to be appeared through archeological type of image.

Heracles is the image that is connected with exploit. The first component *Her* occurs from the Kazakh word «er» (hero). This type of exchanging sounds *bar-tok-toi*, *zhok-zhoi*, etc. That is to say, sounds that under the tongue can be exchanged with the sound -i. Then the transcription of the word *her*[ier] is one variant of the word «er» (hero). And this word is still used by Kazakh people now. If we read on the contrary an ending -lik in a word *erlik* (exploit) then we get «kil». Then we get line «erkil» > ierkil > hercl > Heracles.

Adam and Eve

One can take as an example this legend motive that is connected with the number thirteen (13). It is the creation of haua-ana (mother) from adam-ata (father) rib. The word in Kazakh «to consult with the rib» is one proof of this legend. However the motive that defineto be created from the rib was used in The Sumer. Once the rib of the god of water Enki ached much.Ninty came to him and treated it. Ninty gives the meaning as creating the nature, created from the rib. «Ti» translated from the Sumer language is «rib». Most scientists consider that this myth was taken by the Jew from the Sumer. However, Ninty was changed as hauaana (mother) but it is kept in mytheme. Losev.A called myth as the highest truth. The rib and Haua are originated from one base. It is clear that human has twelve (12) ribs. But in the myth it seems that it was told about thirteenth (13th) rib. Then the thirteenth rib is the whip of the man, that is to say intimate organ. The Kazakh also call it as whip. Then we can understand that words kam (shy) -whip — kab (yrge) -rib– h(k)auoriginated from one base.

Making a conclusion, words Maiky, maiya, and the number 13 (thirteen) are concepts of one base. Here, we can see that culture of kazakh (turkic), maiya, Europe and etc. took their meaning from one common beginning.

References

- 1 *Ахметов Ә.* Түбі түркі өркениет. — Алматы: Арыс, 2009. — 344 б.
- 2 *Қондыбай С.* Гиперборея: родословие эпохи сноведений. — Разд. 3. — [ЭР]. Режим доступа: www.otuken.kz.
- 3 *Черчвард Д.* Древний континент МУ. Прародина человечества. — Киев: София, 1997. — [ЭР]. Режим доступа: www.e-puzzle.ru
- 4 *Аргуэльес Х.* Фактор Майя. — Томск: Зодиак, 2002. — [ЭР]. Режим доступа: www.e-puzzle.ru.
- 5 *Хасенов Б.* 13... Еуропа өркениеті неге өлердей қорқады? — 2014. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: www.abai.kz.
- 6 *Қабисатұлы Қ.* Қазақ календары // Ана тілі. — 2009. — 22 наур. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: anatili.kazgazeta.kz.

Б.Хасенов, Ж.Хасенова

13 санының лингвомәдени және танымдық сипаты

Мақалада 13 саны және осы сан-ұғымға қатысты мифонимдер сөз болады. Авторлар қазақ тілінде қалыптасқан бейнелі, тұрақты сөздермен қатар, әлем халықтарының мифтеріндегі есімдердің пайда болу табиғатын С.Қондыбай әдісі арқылы, яғни абақ (шоғым) таңбаны оқу арқылы түсіндіруге тырысады. Майқы, Майя, Айса, тағы басқа сөздердің шығу төркінің 12+1 формуласы арқылы түсіндіреді. Қазақ халқының 13 жаста отау иесі атануының сырын ашып көрсетеді. Адам Ата және Хауа Ана мифіндегі қабырғадан жаратылу мотивіне (мифологемасына) ерекше көңіл бөліп, Хауа есімін қазақ тіліндегі қабырға, қамшы сөздерімен байланыстырады. Қорқыт және Геракл мифтеріндегі кейбір детальдардың ұқсастығын он екі сызықты шоғым таңба арқылы көрсетті.

Б.Хасенов, Ж.Хасенова

Лингвокультурная и познавательная характеристика цифры 13

В статье рассмотрены мифонимы, связанные с цифрой и понятием 13 в казахском языке. Авторы при помощи метода С.Кондыбая пытались объяснить знаки и символы абақ (шоғым) и природу появления имен в мифологии народов мира, а также в устойчивых и образных сочетаниях казахского языка. Этимологию появления слов Майқы, Майя, Айса и других интерпретировали через формулу 12+1. Кроме того, раскрыли секреты того, что у казахов мальчики в 13 лет становятся «отау иесі» — «хозяином очага». Особое внимание было уделено мотиву (мифологеме) о том, что Ева была создана из ребра Адама, происхождение имени Хауа (Ева) связано с такими понятиями, как қабырға (ребро) и қамшы (кну́т) в казахском языке. Общие или схожие детали в мифологии Коркыта и Геракла показаны через двенадцатилинейный знак «шоғым».

References

- 1 Ahmetov A. *Basic Turkic civilization*, Almaty: Arys, 2009, p. 344.
- 2 Kondybai S. *Hyperborean: genealogy of era of dreams*, 3, [ER]. Access mode: www.otuken.kz
- 3 Cherchvard D. *An ancient continent MU*, Kyev: Sophia, 1997, [ER]. Access mode: www.e-puzzle.ru
- 4 Argueles H. *The Mayan Factor*, Tomsk: Zodiak, 2002, [ER]. Access mode: www.e-puzzle.ru
- 5 Khasenov B. *Why number 13 does cause fear in Europe?* [ER]. Access mode: www.abai.kz
- 6 Kabisatuly K. *Ana tili*, 2009, March, 22. [ER]. Access mode: anatili.kazgazeta.kz

Қ.Д.Асанов¹, А.Қ.Асан²¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана
(E-mail: kamashke_64@inbox.ru)**Сөз өнерінің ақпараттық табиғаты**

Мақалада халық шығармашылығының деректілік, насихатшылдық қырлары нақты мысалдар арқылы айқындалды. Халық шығармашылығының көне түрлеріндегі наным-сенімдер мен сол уақыттағы халықтың тұрмыс-тіршілігі, дәстүр-салты оның ақпараттық табиғатын ашу арқылы жан-жақты сараланды. Сөз өнері түрлері, оның ішінде айтыс жырларының мәтіндік нұсқаларының ақпараттық сипатына ғылыми пайымдаулар жасалды.

Кілт сөздер: сөз, өнер, ақпарат, айтыс, халық шығармашылығы, дерек, насихат.

Кез келген рухани немесе материалдық құндылықтардың алғышарттары ой-сана таразысында пісіп жетілгенімен оның өмірге келіп, адамзат кәдесіне жарауы сөз (тіл) арқылы қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа аманат, жәдігер болып қалатындығы белгілі.

«Түгел сөздің түбі бір, түп атасы — Майқы би», деген халық даналығы бекерге айтылмаса керек. «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», «Сөз — сүйектен, таяқ еттен өтеді», «Жүйелі сөз жүйесін, жүйесіз сөз иесін табады», «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі», деп сөз қадірін ертеден түйсінген халқымыздың өмір сүру философиясының түп төркіні де сөзбен, тілмен байланысты дамыған.

Қазақтың кең байтақ даласында тіл тұтастығының сақталуы да көшпелі жұрттың сөз өнеріне деген өзіндік ықыласын танытса керек. Алтай таулары мен Маңғыстаудың қойнауында қоныстанған қазақтың тілі де, ділі де, діні де ортақ. Әрине, тілде аздаған диалект болуы мүмкін, бірақ ол жалпы тұтастыққа ешқандай нұқсан келтіріп тұрған жоқ. Атшаптырым аймақта қоныстанған көптеген ұлт-ұлыстар бір-бірін тілмашсыз түсіне алмайтын жағдайлар болады. Еуропаның бес бірдей мемлекеті сиып кетердей аумақта отырған қазақ халқының ұлттық болмыс, нақыш бояуларының ғасырлар бойы өз сипатын жоғалтпай тұтастығын сақтауы таң қаларлық құбылыс. Әрине, зерттеуші-ғалымдарымыздың, тарихшыларымыздың бұған айтар уәж, пікірлері мол. Ең алдымен, көшпелі жұрттың бір-бірімен қоныстас болып, аралас жүруі тіл тұтастығы сақталуының негізгі алғышарты, дейді. Бұл уәжді біз де қолдаймыз. Дегенмен де почта, телеграф сияқты байланысы жоқ көшпелі дәуірде ел мен жердің, тілдің тұтастығын сақтап қалуда, далалық ақпарат таратудың рөлі қандай болған деген әуестік әркімдерді де қызықтырады.

Белгілі журналист-ғалым Қ.Шамақайұлы «Азаматтық журналистика бізге жат емес» атты ғылыми мақаласында: «...Азаматтық журналистиканың дәстүрі, тарихы тым әріде жатқанын аңғару қиын емес. Мерзімді баспасөз пайда болудан бұрын қоғам өміріне, заман ағымына баға берген, оның дамуына ықпал еткен еш нәрсе болмады деуге келмейді. Журналистикадан бұрынғы кезеңдерге жатқызылатын ауыз әдебиеті, жазба мұралардың өзінде қазіргі журналистиканың элементі жоқ деп айта алмаймыз», —деп пікір білдіреді [1; 92, 93].

Сондай-ақ зерттеуші-ғалым қазақ халқының ежелгі мәдениетінде, көшпелі өмір салтында да адамзаттық журналистиканың классикалық үлгісінің элементі жатқандығын айтады. Бұдан әрі автор өз сөзін: «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал барып сәлем береді» деген сөздің түпкілікті мәнін сапардан оралған жан, мейлі, үлкен болсын, мейлі, кіші болсын оның көпті көретіндігін, көрген-білген адамда жақсылықтың (ақпараттың) болатындығын, жаңалықты білудің, хабар-ошар алудың маңыздылығын осы бір ауыз сөздің өзі меңзеп тұрған жоқ па деген ойларымен сабақтастырады.

Зерттеуші-ғалым Гауһар Әлімбек «Сөз мағынасы және ақпарат» атты ғылыми еңбегінде сөздің ақпараттық сипатын былайша саралайды:

- «Сөз — ақпарат сақтаушы тілдік бірлік;
- сөз — ақпарат жеткізу немесе тарату құралы;
- сөз — ақпарат алу құралы;
- сөз — ақпарат алмасу құралы;
- сөздің грамматикалық мағынасы және ақпарат» [2; 164].

Жалпы, тіл, сөз өнері туралы тереңнен толғап, зерделі ой-пікір білдірген ұлттың ғұлама ойшылдары, ғалым-жазушылары көптеп саналады.

Белгілі тілші-ғалым Х.Нұрмұқанов өзінің «Сөз және шеберлік» атты зерттеу еңбегінде осы жайға жан-жақты тоқталған. «Сондай-ақ бұл проблема «Сөз өнері», «Өрелі өнер», «Жазушы және сөз мәдениеті», «Сөзстан», «Стиль сыры», «Журналист және өмір», «Қаламгер және уақыт» жинақтарымен белгілі ақын, жазушыларымыздың, сыншыларымыздың, ғалымдарымыздың (мәселен, Ғ.Мүсіреповтің «Суреткер парызы», Ғ.Мұстафиннің «Ой әуендері», Ә.Тәжібаевтың «Өмір және поэзия», «Жылдар, ойлар», Т.Нұртазиннің «Шеберлік туралы ойлар», Б.Кенжебаевтың «Шындық және шеберлік», З.Қабдоловтың «Жебе», Қ.Мырзалиевтің «Сөз сиқыры», М.Балақаевтың «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері», Н.Уәлиевтің «Сөз мәдениеті» т.б.) еңбектерінде қаралып, әсіресе «Қазақ әдебиеті» газетінің «Толғауы тоқсан қызыл тіл», «Шеберлік туралы әңгімелейміз» рубрикалары желісінде ұзақ жылдар бойы үзілместен сөз болып келеді» [3; 7].

Бұл келтірілген деректер 1987 жылға дейінгі уақыттың кейбір еңбектерін қамтыса, 1985 жылғы сәуір самалынан кейінгі қазақ тілінің тағдыры туралы тереңнен қаузап, ашық, батыл жазылған шығармалар қаншама?

Сөз, тіл өнері, оның тағдыры туралы жазылған, айтылған толғақты пікірлер жүздеген Х томдарға жүк болары сөзсіз.

XIX ғ. қазақтың ойшыл ақыны Абай: «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» десе, XX ғ. басында А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллиндер ұлт тіліне, сөз өнеріне қатысты ұрпаққа ұлағат болар толғамды пікірлер айтқан болатын. Алыптар тобының бұл аманатын М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафиндер тереңдете түсті.

Қазақ әдебиеті мен өнерінің көрнекті қайраткері, ұлт зиялысы А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» (1926) еңбегінде сөз өнері, тіл қисыны, сөз өнерінің ғылымы туралы теңдессіз теориялық қағидалар жазды.

«Тіл күшіне өлшеу жоқ, тіл көркемдігіне теңеу жоқ. Тіл өлгенді де тірілтеді. Өлдеқашан қайтыс болған прототиптерді тіл жасаған ұлттық образдар тірілтіп көз алдыға әкеледі. Жалғанда не терең? Сөз терең. Не сұлу? Сөз сұлу. Не өткір? Сөз өткір. Сөз құдіреті ғажап: алтынды мыс, мысты алтын етіп көрсете алады. Тас жүректі қорғасындай балқытып, балқыған қорғасынды тастай ете алады. Кірлі көңілді тазартып, кірсіз көңілді кірлей алады. Түрлі-түрлі байлық бар. Солардың таңдауын берсе мен тіл байлығын таңдар едім. Өйткені тіл байлығы — бәрінен сенімді байлық. Мұралардың ең қымбаттысы — сөз. Сөз Күн шалмас қараңғы көңілді шалады, Күн жылытпас суық көңілді жылытады. Сөз құдіреті ақты қара, қараны ақ етуге жетеді. Асыл адам да, асыл нәрсе де тозады, жоғалады. Асыл сөз мәңгі жасайды». (Ғ.Мұстафин) [3; 14]. Адамзаттың асыл қасиеті — сөз өнерін осылай деп бағалайтын болсақ, сөздің асылы мен жауһарының алтын қазынасы саналатын айтыс ақындарының, жыраулардың шығармашылық жәдігерлері халық үшін таптырмас құнды дүние болмақ.

Халық публицистикасының қалыптасу, даму жолдарын тереңнен қаузап, зерттеген ғалым Б.Жақып бұл туралы өз еңбегінде көрсеткен: «Мемлекеттің пайда болуымен бірге қоғамдық өмір де күрделене түсті, түрлі саяси құрылымдар мен кәсіби саясаткерлер орын алды. Дәл осы кезде қоғамдық ақпаратты таратуда қалың бұқараның ішінен өзінің көсемдігімен, ақыл-ой, парасаттылығымен оқшауланып, суырылып шыққан шешендер белсенді рөл атқарды» [4; 8].

Қазақ ауыз әдебиеті тарихын зерделер болсақ, сөз өнерінің тізгінін ұстаған би-шешендер, ақын-жазушылар өздері өмір сүрген қоғамның саяси-әлеуметтік жағдайынан немесе халық мүддесінен тысқары болмаған. Қайта олар сол қоғамның барлық қайшылықтары мен мақсат-мұраттарын өздерінің рухани шығармашылығына арқау еткен.

Атадан балаға мирас болып, ғасырдан ғасырға ауысып фольклор үлгісінде қазіргі заманға жеткен халық шығармашылығының асыл жәдігерлері әр кезеңнің, әр қоғамның болмыс-бітімінен сыр шертіп, бүгінгі ұрпақты белгілі дәрежеде ақпаратпен қамтамасыз етті. Мәселен, «осыдан шамамен XXX ғасырдай бұрын Еділдің шығысындағы ұлы Тұран жерінде, мал баққан спитама жұртында, киіз туырлықты көшпелі Порушоспаның отбасында дүниеге келген, адамзат тарихындағы тұңғыш пайғамбар, ақын Заратуштра:

*Біз тұлпарлары қанатты,
Мәңгілік жарыққа,
Күнге сиынамыз.*

*Күн жарық шапқанда,
Күн жылу шапқанда,
Жүз мыңдағандар
Құдіретті сезінеді.
Содан соң Мазданың
Сыйлаған жерінде
Жарық-нұр салтанаты үшін
Бақытын табады әркім
Бақыт сыйлайды әркім [5; 14].*

Көне түркі тегін, тарихын, дәстүр-салтын зерттеуші-ғалымдар осыдан отыз ғасырдай бұрын өмір сүрген Заратуштра акынның осы мұралары арқылы қажетті ақпарат, мәлімет алары сөзсіз. Сондай-ақ Заратуштра заманындағы бағзылық бабалардың діни наным-сенімдері тұрғысынан да біраз сырды аңғаруға болады.

Екі мың жылдық дала жырын зерделей отырып, халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін, қоғамдық болмыс-бітімі мен ой-өрісінің кемелдігін тануға жетерлік мол ақпарат қоры бар екендігіне көз жеткіземіз.

Сөз (тіл) қарым-қатынас құралы ғана емес, ол сондай-ақ насихат жыршысы да. Жоғарыда келтірілген Заратуштра акынның жырынан біз тек ақпарат қана емес, сол заманның идеологиялық, яғни, насихатшылдық бояуын да байқаймыз.

Біздің заманымызға дейінгі 760 жж. шамасында өмір сүрген Қарлұқ Кегменер Үлгеұлынан қалған мұраға зер салып көрелік:

*Шығыстан келген қорқаулар тонауда туған жұртымды,
Құтқарар шара таба алмай, жүрегім менің бұлқынды.
Сүліктей сорып қандарын, өшірді талай түтінді,
Ұмытқалы қашан, бауырым, тамаша менен күлкіні.
Үстінде лыпа, қамбада түйір дәні жоқ,
Сонда да қиын боп тұр-ау толтыру апан-құлқынды.
Ерте ме, кеш пе, сенемін, бізге де бір таң атар,
Көгерме ем сонда тіріліп, «менменсінген» шіркінді [5; 18].*

Есте жоқ ескі дәуірден бүгінге жеткен осынау жыр-жәдігер қадым заманның қатыгез тарихынан сыр шертіп, бабалардың зар-мұңынан хабардар етіп тұрған жоқ па?

VII-VIII ғғ. тасқа таңбаланған бабалар аманаты сол дәуірдің тарихи тұрпатын ғана баяндап қоймайды, сондай-ақ бағзылық бабаларымыздың адами болмыс-бітімі, ақыл-ой кемеңгерлігінен де мол мағлұмат береді. Орхон ескерткіштері деп аталатын «Күлтегін», «Тоныкөк» жазбалары бүгінгі ұрпаққа жетіп отырған рухани құндылықтарымыздың асыл жәдігерлері емес пе?!

«Жаксының аты, ғалымның хаты өлмейді» демекші, сөз өнерінің өшпейтін құдіретіне тағы да куә болып, риясыз бас иесің.

«Дала поэзиясы — қазаки дүниетануды түсінудің, халықтың өзін-өзі тануының қайнар бұлағы. Мұнда дүниенің қазақы ұлттық түсініктегі бейнесі, философиялық және поэтикалық астары қабыса, асқан көркемділікпен кестеленген. Халқымыздың кемел ойы, пәк гуманизмі, асыл мұраты, терең сезімі, ұлт болып ұйысу тарихы, өкініштері мен сүйініштері — бәрі — оның поэзиясында сайрап жатыр. Қазақ поэзиясы — қазақ халқының рухани эволюцияның шежіресі іспетті» [5; 7].

XII ғ. өкілі әйгілі Қожа Ахмет Иассауи заманына зер салып көрелік:

*...Ей, мұсылман, тағат қылсаң, танбаған,
Ғазиз жаның — аманаты Алланың.
Харамдықпен, ұқ, жиган мал-жалғанын,
Қарыш атты жылан қылар малыңды.
Дәуірішпін деп жұрт алдында дәрілдеп,
Жүз құбылып зар жүгірер әркімге.
Құдай үшін құлдық ұрмай нарқың не,
Шын дәуіріштің тау мен шөп қой мекені... [5; 49, 50].*

Қожа Ахмет Иассауи заманы ежелгі қазақ даласында өзін исламның кең қанат жаюымен қарастырылатыны да сол уақыттардан жеткен рухани жәдігерлердің ақпараттық, насихатшылдық сипатынан деп түсінгеніміз ойымызды қуаттай түседі.

Кеңестік идеология, коммунистік көзқарас аз ұлттарды бұратана халық деп есептеп, олардың жазу-сызу өнері, ғылым-білімі болмаған, жабайы көшпенділер деп қарауы тәуелсіздік таңы атқанға дейін жалғасты. Шовинистік пиғылдағы, кеудемсоқ Еуропа зиялыларының кейбір «ғалымдары» Шығыс жұртына, оның ішінде Орта Азия халықтарына менсінбеушілікпен қарау әдеті әлі де салқынын сездіруде. Заман түбегейлі өзгеріп, ақ дегенің адал, қызыл дегенің қаныпезер болып жатқан тұста, ұлт тарихын әділдік таразысына қайта тартып таразылайтын ақиқи заман туды. Ел тәуелсіздігі түп-тамырымызға терең үңіліп, оны ақиқат тұрғысынан тануға мүмкіндік беріп отыр. Тегіміздің текті болғанын енді танып, біліп жатырмыз. Білім мен ғылымның адамзат үшін қандай қажет екендігін бабаларымыз ертеден-ақ айтып, насихаттағанын көнеден жеткен рухани жәдігерлеріміз арқылы біліп, байыптай бастадық.

«Ахмет Жүйнеки XII ғ. аяғы мен XIII ғ. басында өмір сүрген ақын. Өз заманының білімпаз оқымыстысы болғандықтан, ақынды «Әдиб Ахмет» (*әдиб* — оқымысты, жазушы) деп атаған. Толық аты-жөні — Әдиб Ахмет ибн Махмут Жүйнеки. Жасынан зағиптың меңнатын тартқан. Туып өскен елі — Түркістан қаласының маңындағы Жүйнек деген жер.

Ақынның «Ақиқат сыйы» атты кітабы — тәлім-тәрбие, адамгершілік, білім, имандылық туралы ақыл-кеңестер беретін дидактикалық үлгідегі шығарма. Небәрі 466 жол өлеңнен тұрады. Жиырма шақты тақырыпқа бөлінген. Аруз өлең өлшемімен, түркі тілінде жазылған» [5; 51].

«Бақыт жолы білім арқылы білінеді», «Білімсіз надан — құны жоқ бақыр», «Білімді мен білімсіз кашан тең болып еді?», «Білімсіз тірісінде көрде жатқан өлік сияқты» [5; 52].

Міне, бұратана, білімсіз, ғылымға ықыласы жоқ деген халықтың өкілі XII ғ. өзінде-ақ осылай ой толғап, халықты білім мен ғылымға шақырады, насихаттайды.

Екі мың жылдық тарихы бар дала поэзиясының бетін парактаған сайын, мұндай ақпарат, мағлұматтарға барынша қаныға түсеміз. Бағзы дәуір адамдарының ой-санасы, адами болмыс-бітімі, әлеуметтік жағдайы, көзқарас-пайымдарының барлығы сөз өнері арқылы бедерленіп, рухани жәдігер ретінде бүгінгі күнге жетіп отыр.

XXI ғ. озық ойлы адамзат өркениеті, ғылыми-технологиялық прогрестің барынша жетілген тұсында осыдан жүз мыңдаған жылдар бұрын жер қойнауында қалған затты немесе сүйекті зерттеп, ғылыми байлам жасап, жаңалық ашып жатады. Тіпті сол кездегі жер беті климатын, жан-жануар, тіршілік әлемі туралы нақты зерттеулер жүргізіліп, ғылыми тұжырым жасалынады. Ал ғасырлар керуенін көктей өтіп, бүгінгі күнге жетіп отырған рухани жәдігерлерге (сөз өнері үлгілеріне) экспонат ретінде немесе өткеннің бедері ретінде немқұрайды қарау саяздықтың белгісі болар еді.

Белгілі әдебиеттанушы-ғалым Ә.Қоңыратбаев: «...Қазақ фольклорында мал бағу, бала асырау, қыз ұзату, жаназалау, бақсылық нанымдары, діни әдет-ғұрыпқа байланысты туған салт өлеңдері көп. Орыстар «бытовые песни» десе, біз оларды «тұрмыс-салт өлеңдері» дейміз. Бұлардың көпшілігі анонимдік түрде туып, халық аузында сақталған. Кейбіреулерінде тотемизм, мифологиялық ойлау, бақсылық ұғымдар мен діни әдет-ғұрыптардың да ізі бар» [6; 32], — дей келе, қазақтың бақташылық жырларының мәні мен мазмұндық ерекшелігіне жан-жақты тоқталады: Төрт түлік мал жайындағы жырлардың өзі тілек-бата түрінде айтылады.

*Шаруаның бір түлік пірі — Шопан
Келтірмей қу, пір ата, қойға топан.
Қойды аңдыған бәленің бәрін құртып,
Бықпырт тиіп, үні өшсін қасқыр апан.*

Мал бағу қамынан туған бұл жырлардың енді бірі жыр формасында айтылған.

*Мен бір тілек тілейін,
Ай мүйізді, шоқпақтай,
Шүйделері тоқпақтай,
Тегене құйрық қошқарлы,
Малды берсең қойды бер!
Ұлды берсең бойлы бер,
Ақылы ортақ ойлы бер.*

Халық жылқының етін, түйенің күшін, сиырдың сүтін дәріптеген... Әрбір түліктің бабы болған. Сиыр қалың нуға, қоры үзілген буға бітем десе, қой қара тасқа, жабағы жеген насқа бітем, жылқы бетегелі белге, найза ұстаған ерге, түйе ащы көп сорға, ел ішінде зорға бітемін деген. Бұл қандай малға қандай қоныс жайлы дегенді білдірмек» [6; 32, 33].

Біз ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тұрмыс-салт өлеңдеріне жататын төрт түлік малға қатысты бақташылық жырлардан бірді-екілі ғана мысал келтіріп отырмыз. Ойымызды осы мысал төңірегінен өрбітер болсақ, тұрмыс-салт жырларының өзі байырғы ата-баба тұрмысынан халықтың мал шаруашылығы жөніндегі таным-түйсігінен мол ақпарат беретіндігіне көз жеткіземіз. Алдымен «Келтірмей қу, пір ата, қойға топан», — деген сөйлемге назар аударалық. Бұл жердегі «пір» сөзі діни-наным сенімді білдіреді. Пірге сыиыну ислам дінінде сопылық (суфизм) ағымына жатады. «Менің пірім — Сүйінбай, сөз сөйлемен сыйынбай», — дейді Жамбыл ақын. Яғни, пірге сыйынып, тілек тілеу сол уақыттың діни көзқарасын айғақтайтын ақпар. Екіншіден, төрт түліктің қандай адамдарға лайық екендігін білдіретін ойлары — халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты айтылған. Әр түліктің адамға әкелетін пайдасы, береке-ырысы турасында мегзейді. Мұның астарында үлкен мән, малмен көзін ашқан халық үшін аса құнды ғибраттың жатқандығы шүбәсіз.

Рухани құндылықтар бастауының қайнар көзі — айтыс өлеңдері. «Айтыс — халық өмірін бейнелейтін көркем әдебиет саласының бірі. Одан халықтың қуанышы да, қайғысы да, саяси-шаруашылық тұрмысы да, мәдениет дәрежесі де, замана идеологиясы да, әдет-ғұрпы да, жалпы, әлеуметтік және жеке адамдардың қарым-қатынастары да, заманына лайық өрбіген тартыстың формалары да көрінеді. Сондықтан айтыс жанрының тақырыптары әлденеше тарау болып бұтақталып кетеді, сол бұтақтардың бәрі халық тұрмысының шындығын біршама дұрыс та, дәл бейнелей алады» [7; 5].

Академик, жазушы С.Мұқановтың бұл пікірі толығымен айтыс өнерінің публицистикалық сипатын айқындап тұр деп айтуға болады. Зерттеу барысында келтіргеніміздей, азаматтық журналистика функцияларын өнер өкілдері, оның ішінде әсіресе ақын-жыраулар атқарғандығын М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов сияқты жазушы, ғалымдардың пікіріне жүгіне отырып, көз жеткізуге болады. Бұл ойымызды М.Әуезовтің: «Айтыс әр заманда күнделікті тіршілікке төтелей қатысы бар жанр болатын» [7; 12], — деген сөзі қуаттай түседі.

Сонымен, бағзы дәуірлерден бері халықпен бірге жасасып, қалыптасып, дамып келе жатқан айтыс өнері де әр заманның бедерін, уақыт тынысын айшықтайтын рухани жәдігерлеріміздің ең маңызды саласы болып саналады. Айтыстың даму жолдарын зерттеуші-ғалым М.Жармұқамедов өз еңбегінде өнердің осы түрі туралы толғамды пікір білдірген үш зерттеушінің ойын салыстырмалы түрде төмендегіше саралайды: «С.Мұқанов өз зерттеулерінде қазақ айтыстарын:

1. Әдет-ғұрып.
2. Қайымдасу.
3. Жұмбақ айтысы.
4. Дін айтысы.
5. Ақындар айтысы», —

деп топтастырады. Бұл жерде автор жұмбақ айтысы мен дін айтысын жеке түр есебінде ақындар айтысынан бөліп алып, оны тудырушылардың да бір кезде ақындар болғанын, бұл айтыстардың мазмұн-сипаты мен жалпы ақындар айтысының бір түрі екенін ескере бермеген тәрізді.

Орта мектепке арналған «қазақ әдебиеті» оқу құралында Қ.Жұмалиев айтысты:

- «1. Бәдік айтысы.
2. Жар-жар.
3. Мал мен адамның айтысы.
4. Өлі мен тірінің айтысы.
5. Жұмбақ айтыс.
6. Салт айтысы: а) қыз бен жігіт айтысы;
б) ру айтысы.

7. Осы күнгі айтыстар,» —

деп жетіге бөледі. Мұнда ақындар айтысы салт айтысына қосылып талданып, өзіндік беті айқын, өзекті сала — ақындар айтысының ара-жігі дараланып ашылмай қалған» [8; 13, 14].

С.Мұқанов пен Қ.Жұмалиев пікірлерімен толық келіспеген М.Жармұқамедов: «Қазақ айтыстарын жіктеп топтастырудағы кейбір даулы мәселелер М.О.Әуезов зерттеулерінде ғылыми дұрыс шешімін тапқандығын» [8;14] айтады. Ол өзінің «Қазақ әдебиеті тарихының» алғашқы кітабы мен соңғы басылуындағы айтысқа байланысты жазған тарауларында айтыс өлеңдерін ірі екі топқа бөліп қарастырған. Олар:

1. Әдет-ғұрып айтысы.

2. Ақындар айтысы. Автор әдет-салт айтысына «Бәдік» пен «Жар-жарды», ал ақындар айтысына рушылдық, жұмбақ, дін айтыстарын жатқызады [8; 14].

Осы жерде пікірлері келтірілген үш зерттеуші де (С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, М.Әуезов) оларға өзіндік ғылыми байлам жасаған М.Жармұқамедовтың жазбасында да бір анықтаушы сөз жетпейтін сияқты. Біздің пікірімізше, қазақ айтыстарын топқа емес, түрге бөлген дұрысырақ болар еді. Топтастыру жекелікті біріктіру ұғымына саяды. Ал түрге бөлу, бүтіндіктің реңк-сипатын білдіріп тұрады. Мұны айтып отырғандағы себебіміз — айтыс өнері біреу. Уақыт, қоғам, дәстүр аталмыш өнерге (немесе рухани құндылыққа) әр түрлі өң сипат, өзгеріс беріп отырған. Халықтық сипатқа ие болған, күй, өлең-жырдың да авторы бар. Тарихта қалған жалғыз шумақ жырдың да авторы бар. Жазу-сызудың болмауы салдарынан көптеген рухани құндылықтар халық еншілігіне айналған.

Сондықтан да айтыс өлеңдерін мазмұндық, пішіндік өзгешеліктеріне орай ғалымдарымыз келтіргендей үш түрге бөліп қарастырғанның еш сөкеттігі жоқ. Мысалы:

1. Әдет-ғұрып, салт айтысы: а) «Аужар»; б) «Бәдік»; в) «Жар-жар»; г) «Мал мен адамның айтысы»; д) «Жан-жануар, хайуанаттар айтысы»; ж) «Өлі мен тірінің айтысы».

2. Қайымдасу айтысы: а) «Жұмбақ айтыс», б) «Дін айтысы»; в) «Қыз бен жігіт айтысы».

3. Әлеуметтік айтыс: а) «XX ғасырға дейінгі елдік-әлеуметтік айтыс», б) «Қазіргі кездегі ұлттық сипаттағы айтыс».

Айтыс өлеңдерін мазмұн, пішініне қарай осындай үш түрге бөліп қарастырсақ, ештеңеден ұтылмайтын сияқтымыз. Керісінше, ғасырлар бойы қалыптасып, дамып келе жатқан төл өнеріміз — Айтыстың болмыс-бітімі бөлшектенбей, өзінің тұтастығын, тамыры тым тереңде екендігін таныта түсері хақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шамақай Қ. Сөз бостандығы және Mass Media. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2004. — 126 б.
- 2 Әлімбек Г. Сөз мағынасы және ақпарат. — Алматы: Атлас, 2006. — 168 б.
- 3 Нұрмұқанов Х. Сөз және шеберлік. — Алматы: Ғылым, 1987. — 288 б.
- 4 Жақып Б. Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары. — Алматы: Білім, 2004. — 368 б.
- 5 Екі мыңжылдық дала жыры. — Алматы: Қазақ энцикл., 2000. — 752 б.
- 6 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. — Алматы: Ғылым, 1987. — 368 б.
- 7 Айтыс. — Алматы: Жазушы, 1988. — 1-т. — 288 б.
- 8 Айтыс. — Алматы: Жазушы, 1966. — 3-т. — 620 б.

К.Д.Асанов, А.К.Асан

Информационный характер искусства речи

В статье доказан нравоучительный характер народных произведений через ряд примеров устного народного творчества. Быт и традиции в древних видах народного творчества всесторонне проанализированы авторами путем обнаружения информационной природы текстов. Рассмотрены различные виды искусства, в том числе айтысы.

K.D.Asanov, A.K.Asan

Informational nature of art speech

In this paper we prove the moral character of folk art through a number of examples of folklore. Life and traditions in the ancient types of folk art are analyzed by detecting information of the nature of the texts. Authors describes the different types of art, including the aitys.

References

- 1 Shalmakai K. *Freedom of the speech and the Mass Media*, Karaganda: KSU publ., 2004, 12 p.
- 2 Alimbek G. *Meaning of the word and information*, Almaty: Atlas, 2006, 168 p.
- 3 Nurmukanov Kh. *Speech and skill*, Almaty: Gylym, 1987, 288 p.
- 4 Zhakup B. *Formation and development of the Kazakh publicism*, Almaty: Bilim, 2004, 368 p.
- 5 *Two millennium of the steppe melody*, Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2000, 752 p.
- 6 Konyratbaev A. *Turkology and Kazakh epos*, Almaty: Gylym, 1987, 368 p.
- 7 *Aitys*, Almaty: Zhazushy, 1988, 1, 288 p.
- 8 *Aitys*, Almaty: Zhazushy, 1966, 3, 620 p.

ТІЛ МЕН ӘДӘБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ METHODS OF TEACHING OF LANGUAGE AND LITERATURE

УДК 811.111

А.Е.Курматаева, Д.Н.Нурпеис

*Кокиетауский университет им. А.Мырзахметова
(E-mail: kurmataeva85@mail.ru)*

Применение инновационных технологий в обучении иностранному языку в вузе

В статье рассмотрены вопросы инновационных технологий обучения, пришедших на смену традиционным методам обучения. Раскрыта необходимость и важность применения инновационных технологий на занятиях по иностранному языку в вузе. Выделены и охарактеризованы следующие интерактивные технологии обучения: технология проектного обучения, компьютерные технологии; рассмотрены формы и методы технологии интерактивного обучения, в том числе с использованием интернет-ресурсов в современном образовательном процессе.

Ключевые слова: инновационные технологии, инновационная деятельность, формы и методы технологии интерактивного обучения, интернет-ресурсы, информационные технологии.

Использование компьютерных технологий обучения в наше время имеет огромное значение, благодаря новым возможностям. XXI век — век информатизации, несомненно, вносит свои коррективы в традиционное преподавание иностранных языков. И наша задача — научиться правильно и эффективно использовать современные информационные технологии в образовательном процессе в рамках высшей школы. В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий в вузе. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения.

Основной целью обучения иностранным языкам является формирование и развитие коммуникативной культуры студентов, обучение практическому овладению иностранным языком. Движение к этой цели возможно сделать более эффективным при использовании компьютерных технологий обучения.

В наше время многие ученые занимаются разработкой новых инновационных технологий в преподавании иностранного языка. Среди них следует отметить работы И.Н.Дичковской, М.Ю.Бухаркиной, М.В.Моисеевой, А.Е.Петрова, И.С.Якиманской. Согласно Е.Н.Пехоты, задача преподавателя состоит в том, чтобы активизировать познавательную деятельность студента в процессе обучения иностранным языкам. Современные методики — обучение в сотрудничестве, проектная методика с использованием новых информационных технологий и интернет-ресурсов — помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учётом способностей студентов, их уровня обученности, склонностей и т.д. [1; 215].

Основной задачей высшего профессионального образования является формирование творческой личности специалиста, способного к инновационной деятельности. Педагогическая деятельность должна носить инновационный характер, что является одним из существенных факторов успешной образовательной деятельности любого учебного заведения.

В настоящее время крупнейшие вузы Казахстана максимально используют инновационные технологии в процессе обучения; периодически проводят семинары и конференции по внедрению у себя инновационных технологий. Образование в вузах, применяющих инновационные технологии, всегда открыто современным научным исследованиям. В учебном плане таких вузов обязательно присутствуют такие формы обучения, как проектные разработки, тренинги, стажировки на производстве, а также участие в научно-исследовательских организациях.

В информационных центрах создаются все возможности выхода в научные, культурные и информационные центры всего мира с тем, чтобы в рамках всестороннего изучения той или иной проблемы формировать собственное независимое мнение. Таким образом, студентам должны быть созданы благоприятные условия для использования технологических возможностей современных средств связи как для поиска и получения информации, так и для развития познавательных и коммуникативных способностей. Данный процесс наиболее успешно протекает с помощью использования информационных и коммуникационных технологий обучения, включающих специфические способы и технические средства (компьютеры, аудио- и видеосредства, телекоммуникационные сети и т.д.) для работы с информацией [2].

Использование новейших информационных технологий на уроках иностранного языка повышает мотивацию и познавательную активность учащихся, позволяет применить личностно-ориентированную интерактивную образовательную технологию, способствует преодолению психологического барьера в использовании иностранного языка как средства общения, даёт возможность избежать субъективной оценки и повышает эффективность обучения и качество образования.

Студентам должны быть созданы благоприятные условия для использования технологических возможностей современных средств связи как для поиска и получения информации, так и для развития познавательных и коммуникативных способностей. Поэтому возможности использования интернет-ресурсов огромны, поскольку они создают условия для получения необходимой студентам информации, находящейся в любой точке земного шара, будь то новости из жизни молодежи, статьи из газет и журналов, страноведческий материал и т.д.

Современные мультимедийные программы представляют собой эффективное средство оптимизации условий умственного труда. Формы работы с компьютерными обучающими программами на занятиях иностранных языков включают изучение лексики, отработку произношения, обучение монологической и диалогической речи, обучение письму, обучение грамматике. На занятиях по английскому языку, используя информационные ресурсы сети Интернет, интегрируя их в учебный процесс, можно более эффективно решать целый ряд дидактических задач:

- формировать навыки и умения чтения, непосредственно используя материалы сети разной степени сложности;
- совершенствовать умения аудирования на основе аутентичных звуковых текстов сети Интернет, также подготовленных преподавателем;
- совершенствовать умения письменной речи, индивидуально или письменно составляя ответы партнерам, участвуя в подготовке рефератов, сочинений, других эпистолярных продуктов совместной деятельности партнеров;
- пополнять свой словарный запас, лексикой современного английского языка, отражающего определенный этап развития культуры народа, социального, экономического и политического устройства общества;
- знакомиться с культуроведческими знаниями, включающими в себя речевой этикет, особенности речевого поведения различных народов в условиях общения, особенности культуры, традиций страны изучаемого языка;
- формировать устойчивую мотивацию иноязычной деятельности учащихся на занятиях на основе систематического использования «живых» материалов, обсуждения не только вопросов к текстам учебника, но и актуальных проблем, интересующих всех и каждого [3;163].

Все это направлено на создание иноязычной среды в процессе обучения иностранным языкам, для достижения чего и используются технические средства обучения. Так, например, компьютерные обучающие программы на занятиях по иностранному языку позволяют осуществлять следующие формы работы: отработка произношения; работа над грамматическим материалом; расширение словарного запаса; обучение письму; обучение монологической и диалогической речи и т.д. Новейшие технологии в обучении иностранному языку помогают студентам вузов расширить свой кругозор,

самообразование, умение организовывать самостоятельную и поисково-исследовательскую работу. В связи с этим исследователь И.Г.Захарова предлагает создание интернет-библиотеки для облегчения поиска в сети Интернет. Однако для эффективной работы такого ресурса важно подготовить вспомогательные страницы, содержащие наиболее ценные источники информации по изучаемой проблематике [4; 1]. Здесь важно понять, как отмечает Ю.Н.Веревкина-Рахальская, что информационные интернет-ресурсы по любой тематике способствуют и формированию коммуникативной компетенции [5; 46]. Хотя эти ресурсы и не являются учебным материалом, тем не менее они дают возможность работы в сети с аутентичными текстами, что является мотивационным источником для студентов, а значит, может быть использовано в учебном процессе. Поэтому возможность увидеть, прочитать, прослушать аутентичный материал и далее самим общаться с носителями языка формирует самостоятельное творческое и критическое мышление. В этом плане можно предложить электронные версии газет, большинство которых имеют свои web-страницы. Это, в частности, страничка MEDIA LINKS, имеющая ссылки к множеству изданий, например таких, как TheTimes, TheGuardian, TheWashingtonPost. К сказанному также добавим, что онлайн-работа с газетой предоставляет уникальные возможности и для формирования межкультурной коммуникации, когда студенты могут принять участие в обсуждении заинтересовавших их проблем.

Рассматривая в связи с этим технологический аспект образования в вузах, отметим, что в них в настоящее время наиболее широко используются личностно ориентированные и информационные технологии обучения. Личностно ориентированные технологии представлены технологиями дифференциации и индивидуализации обучения, проектными технологиями и т.д. Основными формами использования информационных технологий являются следующие:

- 1) мультимедиауроки, которые проводятся на основе компьютерных обучающих программ;
- 2) уроки на основе авторских компьютерных презентаций в ходе лекций, семинаров, лабораторных работ, докладов студентов. Так, с помощью компьютерной программы PowerPoint преподаватели организуют серии мультимедийных уроков, учебных модулей, электронных учебных пособий, которые позволяют интегрировать аудиовизуальную информацию, представленную в различной форме — графика, слайды, текст, видеофильм и т.д.;
- 3) тестирование на компьютерах;
- 4) телекоммуникационные проекты, работа с аудио- и видеоресурсами в режиме онлайн;
- 5) дистанционное обучение, включающее все формы образовательной активности, осуществляемые без личного контакта учителя и ученика. В глобальной сети Интернет представлены сегодня практически любые образовательные услуги, начиная от краткосрочных курсов повышения квалификации и заканчивая полноценными программами высшего образования;
- 6) работа с интерактивным планшетом SmartBoard;
- 7) голосовой чат по локальной сети, используемый для обучения фонетике. Так, для реализации чата применяются бесплатные программы NetSpeakerphone или Speaker, позволяющие общаться в любом режиме: учитель — ученик, ученик — ученик, режим конференции;
- 8) лингафонные устройства, которые включают в себя преподавательскую консоль и рабочие места студентов, а также оборудование по одной из следующих схем: аудиопассивной, аудиоактивной или аудиоконпаративной [6; 41].

Аудиопассивные устройства имеют целью предоставить студентам возможность прослушивать фонограммы; аудиоактивные устройства позволяют студентам не только прослушивать фонограммы, но и самим тренироваться в громкой речи, т.е. в говорении; аудиоконпаративные устройства позволяют записывать свою речь на магнитофон, а затем прослушивать эту запись и сравнивать ее с образцовой) [7; 96].

Все это направлено на создание иноязычной среды в процессе обучения иностранным языкам, для достижения чего и используются технические средства обучения. Так, например, компьютерные обучающие программы на занятиях по иностранному языку позволяют осуществлять следующие формы работы: отработка произношения; работа над грамматическим материалом; расширение словарного запаса; обучение письму; обучение монологической и диалогической речи и т.д.

Однако важно понять, чтобы каждый преподаватель следовал следующему положению: компьютер в учебном процессе не является механическим педагогом или его заместителем; он представляет собой средство, усиливающее и расширяющее возможности его образовательной деятельности [8; 7]. Преподаватель в данном случае организует познавательную деятельность студентов, стараясь интерактивно использовать, например, ситуационные модели обучения; применять креативные методы,

включая новейшие методики («кейс-стади», ролевые игры, деловые игры, диалоги, диспуты, семинары, конференции, защиту рефератов и т.д.) с тем, чтобы с помощью инновационных технологий обучения решать проблемы качества обучения.

Современная действительность предъявляет все более высокие требования к уровню практического владения иностранным языком. В связи с этим использование инновационных образовательных технологий предоставляет огромные возможности для повышения эффективности процесса обучения. Рассмотренные в статье информационные и мультимедийные обучающие программы, как показывает практика, имеют преимущества перед традиционными методами обучения, поскольку не только позволяют тренировать те или иные виды речевой деятельности, сочетая их в различных комбинациях, но и способствуют реализации индивидуального подхода и повышению самостоятельности студентов.

Список литературы

- 1 Дичковская И.Н. Инновационные педагогические технологии: учеб. пособие. — Киев: Академвидав, 2004. — 416 с.
- 2 Образовательные технологии / Под общ. ред. Е.Н.Пехоты. — Киев: АСК, 2001. — 256 с.
- 3 Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студентов пед. вузов и системы повышения квалификации пед. кадров / Под ред. Е.С.Полат. — М.: Академия, 2002. — 272 с.
- 4 Denning P. Building a Culture of Innovation // Ubiquity. — 2004. — No. 5(5). — 263 p.
- 5 Соколова Е.М. Вопросы теории и практики английского языка. — М.: Высш. шк., 2002. — 516 с.
- 6 Туркина Н.В. Работа над проектом при обучении английскому языку // Иностранные языки в школе. — 2002. — № 3. — С. 46–52.
- 7 Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. — М.: Сентябрь, 1996. — 362 с.
- 8 Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение — новый онтологический анализ языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания: сб. ст. — 1996. — С. 7–23.

А.Е.Курматаева, Д.Н.Нурпеис

Жоғарғы оқу орындарында шет тілдерді оқыту барысында инновациялық технологияларды қолдану

Мақалада дәстүрлі оқыту әдісінің орнына келген жаңа инновациялық-технологиялық оқыту әдісі қарастырылған. Жоғарғы оқу орындарында шет тілдерді оқыту барысында инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігі және маңыздылығы көрсетілген. Авторлар келесі интерактивтік оқыту технологияларын сипаттаған: жобалық оқыту технологиялар және қазіргі оқыту процесінде компьютер және ғаламтор-ресурстарын қолдану тәсілдері. Шет тілдерді оқыту үрдісінде жаңа технологияларды пайдалану оқушылардың мотивациясын арттырады.

A.E.Kurmataeva, D.N.Nurpeis

Usage of modern technologies and methods of teaching foreign language in higher educational institutions

This article considers the questions about innovative technologies of teaching, that substitute traditional methods of teaching. Necessity and importance of following interactive technologies of teaching are underlined and characterized in the article: technology of design teaching, computer technology, forms and methods of interactive teaching technology are considered, also, using the Internet resources in modern educational process.

References

- 1 Dichkovskaya I.N. *Innovative educational technology*, Kiev: Akademvidav, 2004, 416 p.
- 2 *Educational Technology* / Edit. Ye.N.Pehota, Kiev: ASK, 2001, 256 p.

- 3 *New pedagogical and information technologies in the education system*: textbook for students of pedagogical universities and continuing education pedagogical frames / Edit. E.S.Polat, Moscow: Academy, 2002, 272 p.
- 4 Denning P. *Ubiquity*, 2004, (5), 263 p.
- 5 Sokolova E.M. *Theoretical and Practical Issues of English language*, Moscow: Vysshaya shkola, 2002, 516 p.
- 6 Turkina N.V. *Foreign languages at school*, 2002, 3, p.46–52.
- 7 Yakimanskaya I.S. *Personally oriented education in modern school*, Moscow: September, 1996, 362 p.
- 8 Tarasov E.F. *Ethnocultural specificity of language consciousness: collection of articles*, 1996, p. 7–23.

A.K.Zhunussova¹, M.A.Rakhmetullina²¹Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz;²Ye. A.Buketov Karaganda State University
(E-mail: ainash.zhunussova@mail.ru)**Educational nature of gender images in Abai's works**

This article discusses the issues of youth education from gender aspects by means of Abai's works. Abai's many thoughts on the moral education of young people have not lost their relevance today. Abai's pedagogical views were formed under the conditions of feudal and tribal system, remote from us a whole historical epoch. But they coincide with our views on the very important aspects of educational theory and practice. It is necessary to take into account social and gender roles of men and women in society. In this regard, the authors analyzed the works of Abai, taking into account gender roles, stereotypes and images.

Key words: gender image, gender stereotypes, educational nature, educational value, gender roles, kindness, tender.

Whenever there is a public need to understand the time, especially during a turning point, it puts forward people for whom it becomes an internal necessity. The number of such people include the outstanding Kazakh poet and democrat, enlightener of 19th century Abai, whose outlook was formed during the collapse of the patriarchal-feudal relations and the emergence of capitalist relations, when the life of the Kazakh steppe was complicated.

The further the era of Abai went back to history, the more acutely appeared the need to study its multifaceted heritage. The first literature researchers and later teachers began to study.

In Kazakhstan a lot of researches were written about Abai Kunanbayev as a great poet, a thinker, an educator, the democrat of pre-revolutionary period. These are works of M.Auezov K.Beysembiev, E.Bekmakhanov, O.Segizbayev, B.Gabdullin, S.Zimnov, A.Margulan, S.Mukanov, M.Sichenko, N.Smirnova etc. His educational and pedagogical heritage is studied less.

Abai's poetic creativity is inseparable from his pedagogical views. M.Auezov spoke for the first time about the necessity to study the works of Abai in terms of their educational value. He wrote: «Let's take Abai's book of words. Among them are many of those who serve with great success to our reality.»

Selecting historically progressive ideas of Abai's heritage and placing it at the service of the moral and aesthetic education of students, M.Auezov primarily appeals to the patriotic and internationalist motives of the poet [1; 10].

Poet rebelled against backwardness and routine in public life, with all his heart he welcomed the new joyfully what he had witnessed. He urged young people to studying, to the mastery of Russian science, various new crafts, advised to work honestly for the benefit of society.

Particular importance in the education of young people Abai gave family education. According to Abai's thoughts the first and most important teachers are parents.

Abai firmly believed that time full of ignorance and darkness would go away and it would be changed by the light world which will be built by young generation.

The disclosure of Abai's pedagogical views should be noted in the works of Kazakh scientists as T.Tazhibayev, K.Zharikbaev, H.Suyunshaliev, A.Kazybayev E.Nildibaev, A.Sembaev, S.Srymbetov etc. Their studies concerned certain aspects of his pedagogical heritage.

Abai's pedagogical views were formed under the conditions of feudal and tribal system, remote from us a whole historical epoch.

However, they are either very close or coincide with our views on the very important aspects of educational theory and practice «his attitude to corporal punishment, a number of principles of training and education: the relationship between labor, moral, intellectual, aesthetic education; recognition of the leading role of education in the formation of the individual; It works as one of the main means of education, and so on». This was made possible thanks to the outstanding abilities of Abai and the fact that the great educator was well acquainted with the history of the material and spiritual culture of the peoples of the East, a revolutionary-democratic and pedagogical views of N.G.Chernyshevsky, V.G.Belinsky, N.A.Dobrolyubov, K.D.Ushinskiy, outstanding teachers and educators in Western Europe.

Comprehension of Abai's pedagogical views is impossible without studying the national origins of his work, without understanding that Abai had absorbed all progressive that was the life of the Kazakh people, his folk pedagogy, folk wisdom.

Based on the study of progressive educators' works and national experience of folk pedagogy the thinker's pedagogical views corresponded to the level of development of contemporary science and, in many cases, and ahead it.

It should be added that Abai the first among Kazakh educators, scholars, and teachers understood and demanded the account of the age and psychological characteristics of children during their upbringing.

Abai believed that the main features of pedagogical skills of a tutor, a mentor are commitment, high level of general pedagogical culture of the mind, a good heart, pedagogical talent, committed to continuous search, goodwill [2; 27].

The educator, in his opinion, should use in his work all the influence factors on the educability: family, environment, communication. The latter he paid a particular attention.

Not being a scientist and an educator, a pedagogical practitioner in direct and professional sense, Abai on the basis of generalization of his observations on the basis of progressive tendencies in the development of the modern and the preceding pedagogical thought has managed to emerge as a teacher and mentor, having their views on the theory and practice of education the younger generation.

Abai is a mentor and a teacher, attaching his people to the great heritage of culture of the Russian people, and through it — the culture of other nations, led by the most progressive movement of social thought of his time. He embodies all the best qualities of the educator, capable of leading the people through all obstacles hindering the path to a brighter future.

Major psychological problems in the works of Abai: the relationship of mind and body, the role of bringing up and education in the psychological formation of the personality, characteristics of the psychological development of the child. Problems of moral education and formation of personality

From the rich heritage of a poet and an educator Abai the most valuable for us are his progressive ideas, forward-looking and full of determination to constantly urge the people to light knowledge. These ideas resulted in a kind of a program of mental training of the younger generation. Abai persistently sought to adopt the ideal of a new man — the figure of reason and enlightenment, the champion of labor and science, the defender of the weak and oppressed. Therefore, the poet stated: «Only with knowledge man can be alive, just knowing moves age! Only knowledge — the torch of Hearts!» [3; 42].

Underscoring the difficulty of mastering knowledge, Abai said that the case is not yet turned into a tradition, there is no people's desire for knowledge, and the blame for this economic and social conditions among the Kazakh people.

The poet does not hide the harsh truth that the lack of knowledge, ignorance makes man inferior. Spiritual personality is largely dependent on the acquisition of knowledge and education. «The knowledge of man — Abai wrote — is the measure of humanity.»

The poet-educator encourages young people to study, not for short-term interests, and for the service of a brighter future of the people, in order to fulfill his duty to his conscience.

Abai was not a professional educator and scientist. However, the value of his statements in this regard is unquestionable for us. When did Abai draw all this wisdom, which now becomes the object of research and for the philosopher and psychologist, and educator? In our opinion, Abai was primarily a teacher by vocation. He studied all his life, why was able to assess their knowledge and never remained satisfied, like any man greedy for knowledge. «Did I live well? — Abai asked the question himself. There were plenty of all in this life, — wrote the poet — and disputes, painful gossips and unworthy fight and quarrel... But when have seen the end of the path, when exhausted and tired soul, I am convinced of the futility of their good desires in vanity and catchiness of human life» [3; 15].

Such bitter, brave and self-critical confessions in spirit, a person could not make who had not committed anything significant in the life. Racking by thoughts, what he should devote the rest of life, Abai listing a number of problems for himself and rejecting everything he stops on the only correct one: «I will take paper and ink as a companion, and will record my thoughts. Maybe someone will like some of my word — Abai wrote — and if not — my words will remain with me...»

If we touch the term «gender», it is widely used in modern science. A lot of articles were devoted to gender linguistics, gender analysis of literary texts, the image of gender in the works. In this article, we for first time try to identify the gender images in the works of Abai, who carries the educational value for the formation of personality. At all times educating young people was considered relevant, but recent changes of

men and women's social roles in society has led to a number of problems. Significantly the changes in values are felt. Changes in family values and gender roles not only in society but also in the family can be considered as the cause of problems in the family and in society.

Gender stereotypes are widespread in society representation on the characteristics and behavior of members of different genders, especially men and women. Gender stereotypes are closely related to existing in a given society gender roles and provide for their maintenance and reproduction. In particular, gender stereotypes contribute to the maintenance of gender inequality.

Simply put, gender stereotypes are generalizations about the roles of each gender. Gender roles are generally neither positive nor negative; they are simply inaccurate generalizations of the male and female attributes. Since each person has individual desires, thoughts, and feelings, regardless of their gender, these stereotypes are incredibly simplistic and do not at all describe the attributes of every person of each gender.

A *gender role* is a set of societal norms dictating what types of behaviors are generally considered acceptable, appropriate, or desirable for a person based on their actual or perceived sex. These are usually centered around opposing conceptions of femininity and masculinity, although there are myriad exceptions and variations. The specifics regarding these gendered expectations may vary substantially among cultures, while other characteristics may be common throughout a range of cultures. There is ongoing debate as to what extent gender roles and their variations are biologically determined, and to what extent they are socially constructed.

While most people realize that stereotypes are untrue, many still make assumptions based on gender. There are many stereotypes we may all be guilty of, such as assuming that all women want to marry and have children, or that all men love sports. The following is a list of some of the most common gender stereotypes as they pertain to either men or women. Remember that these are stereotypes because they claim to apply to all men or women.

The content and extent of gender stereotypes is different in different cultures and in different historical periods, although there have been some cross-cultural similarities. Scientific studies of gender differences show that gender stereotypes in general does not correspond to reality, but their stability is ensured, in particular, cognitive distortions, which allow people selectively perceive and interpret information from the outside world.

For example, according to a study conducted about 40 years ago, such views are stereotypically considered: Men are strong, brave, unemotional person. They are concerned about their appearance less, almost are not afraid of old age and death, serve as the family breadwinner. All men in all spheres of activity tend to be a leader. Men are logical and objective, free and active. They love to play sports, always striving for success, ambitious. Women are weak creatures not inclined to sports, but very concerned about their appearance and are very afraid of old age. Women are emotional and virtuous, gentle and frivolous. Despite this, they have very thin intuition. Women are compliant, dependent. To a greater extent than men, they need protection. Women are mostly timid, passive, shy and they are inherent qualities such as kindness and gentleness, modesty.

*Her brow is proud and clear as polished silver,
Her eyes are dark, and shed a tender light.
Her eyebrows are so slim, and arched so finely
They're like the crescent in the sky at night.
Fresh roses bloom upon her ivory cheek,
She has a delicately sculptured nose,
And when she parts her crimson lips to speak
Her teeth are pearls, set in two gleaming row
Her speech is suitably reserved and clever,
Her laugh a nightingale could not recite,
And when she tilts her head you feel you've never
Seen swans with necks as supple and as white.
She holds herself erect, her walk's divine,
As ripe and hard as apples are her breasts,
Her body is as pliant as a vine,
In beauty rare, indeed, she is invest.*

*There is a childlike softness in her hands ,
The fingers strangely capable and strong.
Her hair which falls in heavy, silken strands,
Is wavy, raven-black and wondrous long [4; 28].*

In this poem Abai fully describes an external image and the inner world of women. We see a rich variety of linguistic resources, particularly epithets. So beautifully author compares each girl's body part: brow with polished silver, «Her eyes are dark, and shed a tender light» eyebrows are «like the crescent in the sky at night», «Fresh roses bloom upon her ivory cheek», «her teeth are pearls «« her hair which falls in heavy, silken strands «« seen swans with necks as supple and as white «. Image of girl is so wonderful. And an author describes some features of character «her speech is suitably reserved and clever», «there is a childlike softness in her hands» «her laugh a nightingale could not recite». He gives an ideal image of a girl. At the same time Abai encourages women to be modest, behave nice and not to flirt with anyone:

*Belles are they all, but which of them is chaste?
Not one among the lot, or so it seems.
To squander their endowments they make haste,
Nor care to wait till they have reached eighteen.
Their conduct is, I fear me, far from blameless:
Some play the game of touch-me -not, and some,
Their independence flaunting, are too shameless
And flirt outrageously with first man come.
What is upon their minds is known to all [4; 29].*

The great poet Abai also gives an advice for young beautiful ladies in choosing future husbands. And here he judges character defects of jigits (kaz. Young boys). In these lines, he asks the girls do not pay attention to the lazy guys who do not even want to acquire knowledge, 'Who do no useful work by hand or brain,... «. It is necessary to avoid the guys who are wasting time on the fun and feasting:

*A young jigit to marry is their dream ,
One who by all is held in high esteem.
Such is their one ambition and their goal ,
They know not that jigits are not all kin:
A modest man will make no claim to fame,
A scheming sort will jump out of the skin
To draw attention to his glorious name.
These last, our beauties never stop to think,
Who do no useful work by hand or brain,
Their fortune feigned, their lifetime spent in drink,
Are worthy not of all their tricks and pains! [4; 29].*

Kindness manifests itself in gentleness and tenderness, and these properties determine the feminine charm, or in other words create a charm. The ability to be soft, tender and gentle creates an extraordinary appeal and magnetism. Even without the classic proportions of the face, a kind woman becomes a pretty and charming. Preference of femininity based on such quality as kindness, becoming the leading factor of the ideal beauty. It is expressed in the refined sensuality, the other rough and animal sexuality.

Modesty combines with kindness. That modest stillness woman ensures her from the vulgarity and licentiousness. In addition, modesty is connected with a sense of measures affect the taste development in many respects. With a sense of proportion a woman can behave decently and dress with proper taste, which eliminates excessive and pretentious, turning into kitsch.

In poem 'Tis laughter we should prize , not empty jests « Abai appeals to young boys, describing the virtues of male qualities such as respect for each other, honesty and sincerity, unanimity, generosity, courage, and activity, intelligence:

*'Tis laughter we should prize, not empty jests
Not in appearance, in the soul true value rests.
If anybody laughs with all his heart
He merits trust — 'tis him we should love best
One pays no heed to anything you say,
Another every utterance will weigh.
But there are those who understand your words ,
Yet twist them to their benefit some way
If you're in love, then love with all your heart.
Burn up in flames, yet with your love do not part.
But youths today are apt to shrink away
And give up love as soon as hardships start
Young hearts should dare and never be afraid .
Be generous, and you will be repaid .
The selfish and the heartless earn contempt.
Accursed be those who will not give others aid!
Be gentle as a brother to a friend .
Share everything that God to you may send .
Let friendship be both honest and sincere,
Let enmity and evil feelings end! [4; 34].*

He condemns the negative qualities such as greed and callousness, the spread of gossip, unbridled blind passion:

*Do not spoil each other's mood with altercations.
Show other people genuine respect
Which, sad to say, I see on rare occasions.
May harmony e'er reign among Kazakhs,
Unknown to the ignoramus and ass.
The worthy never give away a secret
And slurs up on another will not cast .
Keep passion under check, is my advice ,
For lechery is most deadly vice.
Remember — a jiggit is not a hound
To fall for gutter-bitches in a trice.
The joy of tender passion quickly dies
For those who change their women all their lives.
He who feels bored with a faithful spouse 's face
Is just a worthless wretch to be despised .
The sloven and the womanising fool
Can only gossip, wallowing in muck
Fools who destroy their families with strife [4;35].*

Here he gives good advice in the choice of future wife. The poet clearly and accurately describes all the positive qualities of the wife, which must be considered in choosing and which subsequently will positively affect their family life and upbringing of future children. And judging disadvantages of feminine qualities, he warns against the negative effects:

*A prudent husband and a wife of modest ways
Are always warranted a happy life.
No fool for gossip will a proper woman bring
The burns of slander to her skirt will never cling.
Sweet — smelling as a many-petalled rose,
Her every movement breathes of happiness and spring .
Do not woo a rich man's daughter for her wealth.*

*Do not scorn a poorer wench for scanty pelf.
 But if she comes of wise and worthy parents
 Marry — she'll bring you peace of mind and health.
 When an acquaintance to your table you invite
 Let wife not hiss and scowl at him with spite,
 But let her show respect towards your friends ,
 Be hospitable, cheerful and polite.
 You, too, be cautious in your choice of friends.
 Shun him who all his time and frolic spends,
 But value him who shows discrimination
 And to the word of wisdom well attends .
 Young men and women useful work despise,
 They'll live without it, they're so slick and wise.
 They only laugh and jeer like jackanapes;
 There's nothing in them, only selfishness and lies.
 You'll never see such swindlers anywhere.
 Base mercantility is what they most prefer.
 Rows, fights and scandals rage throughout the land,
 For benefits worth nothing cur sells cur.
 Children alone can still enjoy their play
 And be like friends for almost half the day.
 And yet they also finish with a row ,
 And then fall out in veritable fray.
 And when a little tot comes home in tears
 His mother starts to shout, his father swears.
 All life is like such friendship and such games
 It's not so soon we'll alter , it appears.
 Among your friends you'll come across a man
 Who always tries to trip you if he can.
 Trust only those who have a sense of honour,
 But scoundrels from your side you'd better fan.
 Broad-minded people are a rarity so far.
 Slander-born quarrels our existence mar;
 The worthless litigating busybody
 Gets our respect — yes, that's the folk we are [4;35].*

Abai's public activity and poetry were especially appreciated by the young people. They were always asking the akyns to sing Abai's songs at popular gatherings, weddings, ceremonial feasts and funeral banquets. Kazakh young men quoted lines from Abai's to tell their sweethearts of their love. When girls in Abai's village got married they usually took away with them to their new home a handwritten collection of his verses, poems and precepts [4; 9].

Summarizing, it must be said that the works of Abai — priceless treasure for the education of the younger generation. Without mentioning the book of words which are the storehouse of all the necessary knowledge in any field of human activity. Through these works, we can and need to educate our today's youth.

References

- 1 Kunanbaev A. Selected poems. — Moscow: Progress, 1970. — 190 p.
- 2 Ауэзов М.О. Абай Кунанбаев: статьи и исследования (на рус. и каз. языках). — Алматы: Ғылым, 1967. — 391 с.
- 3 Тажибаев Т.Т. Философские, психологические, педагогические взгляды Абая Кунанбаева. — Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. — 80 с.
- 4 Жарикбаев К.Б. Казахские просветители о воспитании молодежи. — Алматы: Знание, 1985. — 168 с.

А.К.Жунусова, М.А.Рахметуллина

Абай шығармаларындағы гендерлік бейненің тәрбиелік табиғаты

Мақалада Абай шығармашылығы арқылы гендерлік тұрғысынан жастарды тәрбиелеу мәселелері талқыланды. Жастарды рухани тәрбиелеу туралы Абайдың көптеген ойлары бүгінде өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бізден тұтас тарихи дәуір шалғай Абайдың педагогикалық көзқарастары феодалды және рулық жүйесі кезінде қалыптасқан. Бірақ олар өте маңызды, педагогикалық теориясы мен практикасы аспектілері бойынша біздің пікірге де сәйкес келеді. Дегенмен қоғамдағы ерлер мен әйелдердің әлеуметтік және гендерлік рөлдерің назардан тыс қалдырмауымыз қажет. Осыған байланысты авторлар Абай шығармаларын гендерлік рөлдерді, таптауырын мен бейнелерді ескере талдады.

А.К.Жунусова, М.А.Рахметуллина

Воспитательный характер гендерных образов в произведениях Абая

В статье рассмотрены проблемы воспитания молодежи в гендерном аспекте посредством произведений Абая. Многие мысли Абая о нравственном воспитании молодежи не утратили своей актуальности и в наши дни. Педагогические взгляды Абая формировались в условиях феодально-родового строя, отдаленного от нас целой исторической эпохой. Но они совпадают с нашими взглядами по очень важным аспектам педагогической теории и практики. При этом необходимо учитывать социальные и гендерные роли мужчин и женщин в обществе. В связи с этим авторами проведен анализ произведений Абая, с учетом гендерных ролей, стереотипов и образов.

References

- 1 Kunanbaev A. *Selected poems*, Moscow: Progress, 1970, 190 p.
- 2 Auezov M.O. *Abay Kunanbayev: articles and research* (in Russian and Kazakh. languages), Almaty: Gylim, 1967, 391 p.
- 3 Tazhibayev T.T. *Philosophical, psychological, pedagogical views of Abai*, Almaty: Kazgosizdat, 1957, 80 p.
- 4 Zharikbaev K.B. *Kazakh educators about youth education*, Almaty: Bilim, 1985, 168 p.

T.D.Kuznetsova, A.N.Umutkulova

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty
(E-mail: aumutkulova@mail.ru)*

Fostering academic written discourse in University: from theory to practice

The article considers the problem of the formation of academic written discourse of students from the standpoint of modern foreign language teaching theory; analyzes the nature and structure of the academic written discourse and put forward the idea that the basis for the formation of academic literacy is the notion of academic discourse. Academic Written Discourse is described in terms of modern level of basic standard of student.

Key words: academic literacy, meta-disciplinary competence, cognitive practice, social practice, academic written discourse.

Nowadays, an important factor in the formation of students' research competence becomes account of the increasing role of the English language as a tool of scientific communication [1; 25]. Therefore, in the modern high school teaching of written academic discourse in English includes the creation of scientific and professional texts, as well as written language learning in some subjects taught in English. Teaching written academic discourse in English is traditionally taught within the framework of discipline «Foreign Language» [2; 178] or specialized courses in academic writing [3; 30]. Subject experts pay more and more attention to teaching written speech [4; 115]. We believe that the growing role of foreign language competence of the specialist requires a review of the theoretical foundations and approaches to teaching writing in modern high school. This article defends the thesis that the possession of written language is a meta-competence and a major component of academic written discourse. At the same time teaching written speech should be tailored to the specific educational context: type of high school, professional specialization, particular discipline, learning objectives. We suggest and illustrate the approach to teaching English written speech within the framework of modern foreign language teaching methodology. In the course of the analysis of foreign studies in the area of teaching written speech, it has been revealed that the written language is a central component of academic literacy. It is known that modern model of academic literacy served as a set of skills to read and write; it was focused only on training lagging in studying in high school [5; 664].

In accordance with S.S.Kunanbayeva, within the framework of the modern level of basic standard (LAP, B2), a student should correspond to a level of Common European scale of competence. This means that in written forms of communication students should demonstrate willingness and ability to:

- summarize in written form the content of essays which they had listened or read;
- write an essay with reasoning elements;
- write complicated form of letters, reports, articles and essays, which have a clear and concise structure;
- create a questionnaire-application form.

According to level of Super — Basic Standard (compliance level LSP, C1) modeled forms of written communication are: narrative, description, communication and argumentation. Written and verbal works at the stage of this level are: reports and essays on the socio-political, educational and cross-cultural themes, as well as relying on maxims, proverbs and quotes [6; 332].

This means that students should be able to transfer different types of discourse, i.e., follow verbal rules of each specific type of discourse, to understand its values and the type of identity.

Discourse in its broadest sense — is a social organization of speech activity and texts generated by participants in a particular social group or community [7; 28]. The concept of «academic literacy» is not quite new for our education system. In this context some modern magazines actively focus their attention on the necessity of teaching academic writing [2; 178, 3; 30, 8; 101]. However the attention on written speech (both native and English language) as an important communicative, cognitive, and social practice is still hardly paid.

Formation of *written communicative competence* is the aim of written language teaching, which includes the following components:

- linguistic (language skills);
- discursive (possession of different types of discourse in teaching communicative situations that require a decision subject-cognitive tasks);
- pragmatic (to achieve communicative purposes);
- strategy (awareness of the process of creating a written speech, overcoming communication failures, the ability to avoid failures in the case of a lack of linguistic resources);
- sociocultural (ownership of behavior norms).

Discursive competence manifests itself in the possession of different types of discourse. This aspect of communicative competence involves the ability to connect one statement to another, as well as the ability to logic (sequentially) express thoughts in a situation of written communication [9; 6].

Under the discursive competence some researchers understand the knowledge of how to combine grammatical forms and semantic content, to create a coherent oral or written texts of various genres, operating in different communication situations [10; 1], others see in the discursive competence verbal, non-verbal and paralinguistic skills that contribute to the ability to adequately organize the semantic content of the oral and written text [11; 103].

H.D.Brown defines discursive competence as the ability to connect the passages into discourse and meaningful whole structure of series of statements, at the same time he emphasizes that the discursive competence is implemented at the level of relations between passages [12; 22].

Taking into account these definitions, by the discursive competence we understood the ability to bind the individual passages in micro text through a variety of means of cohesion and build rhetorical structures and compositional speech forms, organizing them in compositional meaningful whole — written text / discourse functioning as a means of written communication.

The content of discursive competence involves the following knowledge:

- knowledge of the basic characteristics of functional styles;
- knowledge of text construction schemes that operate as a means of communication;
- knowledge of ways of rhetorical structures building, compositional voice and genre forms.

Discursive competence involves the following skills:

- ability to use language means in accordance with the type of the text being created;
- skills of creating written text stylistically and correctly.

The basis of discursive competence consists of the following communication skills:

- planning a text;
- prediction of communicative acceptability of language means;
- to structure text according to the functional style and genre forms;
- adjust the total modality of text (to express neutral or emotional communication intentions and semantic content);
- to formulate the communicative purpose of the text;
- to introduce and formulate the theme of the text.

To implement different ways of developing the theme:

- 1) to introduce the main idea of a paragraph with the help of key sentence;
- 2) to develop the main idea, enclosed in the key sentence;
- 3) to transmit the semantic content logically and consistently (to compare, to convey briefly the basic information, to draw a conclusion);
- 4) to build a rhetorical structure and compositional-speech forms, specific for a particular type of text [13; 5].

Formation of the academic written discourse — is not just development of such skills like reading and writing, but a certain way of thinking, suitable for a specific cultural environment. Thus, we can talk about the presence of a discursive model of academic literacy and the importance of written speech as a social practice in the formation of the ability to become a full member of the discourse. Formation written speech skills is directly affecting the academic progress of students and contributes to their successful socialization [14; 47].

We believe that academic literacy is meta-subject competence, certain complex structural formation, which integrates traditional knowledge and intellectual, communicative, ideological skills. The concept of the academic literacy is so broad, that it leads to the problems of developing models of its formation within a specific discipline. In this article Academic Literacy is defined as the ability to transfer the academic written discourse on the basis of foreign language professionally oriented academic texts, critical thinking, improve their self-education competence in academic and professional purposes [15; 29].

General structure of academic literacy is allocated on the basis of the well-known interpretation of competence [16; 34] and media literacy model [17; 34] (Fig. 1). Academic literacy as meta-subject competence consists of three main components (communicative, cognitive, regulatory and behavioral). The Communicative Component includes both Narrow Disciplinary skills (quoting in the discipline, the creation of written texts of certain genres, etc.), and Interdisciplinary skills (academic reading, academic writing and speech, etc.) [18; 55]. The Cognitive Component reflects the social and evaluative aspects of academic literacy: knowledge of the academic community, and critical thinking. Regulatory and Behavioral aspect takes into account the formation of self-reference and reflection, as well as motivation of students.

Academic Literacy		
Communicative Component	Cognitive Component	Regulatory and Behavioral Component
Narrow disciplinary skills (quoting, creation of professional genres of texts) Interdisciplinary skills: reading, writing, speaking, listening comprehension	The knowledge of values of academic discourse (consistent with the values of socialization) and speech genres Critical thinking	Self-competence Motivation Reflection
Core Independence		

Figure 1. Structure of the Academic Literacy, according to N.V.Smirnova et. al.

We consider that the basis of an academic literacy formation is teaching the ability to transfer the academic written discourse. Defining the status of the academic written discourse, it is important to take into account its relationship with the scientific and pedagogical types of institutional discourse [19; 46]. Thus A.V.Litvinov [20; 283] notes that there is not only communication between partners of equal status in scientific discourse, but also the tone of communication, typical for educational activities, in which partners' status are different. L.V.Kulikova [21; 15] also notes the interpenetration of the functions and genres of these types of discourse and denotes this phenomenon as a unified system specialized (clichéd) scientific and educational cooperation. V.I.Karasik considers the pedagogical discourse as a special case of the implementation of the scientific discourse [22; 9], where scientific sub-genres are basic and scientific and academic sub-genre is on the periphery of discourse.

The aim of the academic discourse is the socialization of students in the university and its orientation on the generation of new knowledge as a terminal value. Strategy of scientific discourse (doing research, its expertise, implementation in practice) and strategies of pedagogical discourse (explanation, evaluation, control, organization) can be successfully combined for implementation of specific learning objectives. For example, writing a grant proposal is a strategy of scientific discourse, but in teaching situation at the university it will be combined with a pedagogical strategy explanation. Within this learning situation the genre of the text was created. Genre characteristics of scientific text can be combined with texts as a pedagogical and professional discourse. For example, the training part in the scientific workshop while studying in high school will be based on the assimilation of adequate rules of conduct, as well as addressing professional issues under discussion. Consequently, texts of scientific, professional and pedagogical discourses are intertwined.

We assume that academic written discourse involves three types (scientific, professional and pedagogical), accordingly, teaching it to senior students is aimed at the mastery of scientific research, professional, educational and cognitive competencies. Thus, the academic written discourse — is an institutional type of discourse, which suggests integration of three areas of communication and accordingly, interpenetration of three discourses.

The structure of the academic written discourse as the basis of the formation of an academic literacy is shown in the following illustration.

We believe it can be used to develop application model of formation of academic literacy and introduction in the educational process within the framework of teaching certain disciplines.

Academic written discourse		
Communicative Component	Cognitive Component	Regulatory and Behavioral Component
Reading (scientific, professional, educational texts)	The knowledge of key values of academic discourse:	Self-competence
Writing (scientific, professional, educational texts)	The elements of scientific discourse (academic ethics, the culture of professional academic communication, speech genres, legitimate borrowings)	Motivation
Perception (scientific, professional, educational)	Elements of professional discourse (the construction of sociological knowledge, aspects of the professional activity of a sociologist)	Reflection
	Elements of pedagogical discourse (educational and cognitive aspect, the academic progress)	
	Critical thinking	
Core Independence		

Figure 2. Structure of Academic Written Discourse, according to N.V.Smirnova et. al. [15; 41]

On the basis of written speech, reading and writing are communicative, cognitive and social practice the transferring of the academic written discourse (Fig. 2). Thus, written speech is not only a way of communication and social practice, but also a means of developing cognitive abilities of students. In contrast to the traditional understanding of the written text as a chain of statements (and mastering skills of creating a text), the concept of «academic written discourse» makes it possible to take into account the communicative, social and cognitive performance of students in the process of creating a written text and its content.

Under the discourse should be understood a text (s) in close connection with situational context: in a set of social, cultural, historical, ideological, psychological and other factors, with the system of communicative-pragmatic and cognitive facilities of the author purposes, interacts with the addressee, determining special ordering of linguistic units of different levels in text embodiment. Discourse also characterizes the communicative process leading to the formation of a certain formal structure — text [23; 35].

The aim of the academic discourse is the socialization of students in the university and their ability of generation of new knowledge as a terminal value. Strategy of scientific discourse (doing research, its examination, implementation in practice) and strategies of pedagogical discourse (explanation, evaluation, control, organization) can be successfully combined for the implementation of specific educational objectives. For example, writing a grant proposal is a strategy of scientific discourse, but in the teaching process at the university, it will be combined with a pedagogical strategy of explanation. As part of this learning situation a text of this genre is created. Genre characteristics of scientific text can be connected with the context of pedagogical and professional discourse. For example, participation in scientific workshops while studying at high school will be based on the assimilation of adequate rules of behavior, as well as addressing professional issues under discussion. Consequently, texts of scientific, professional and pedagogical discourses are intertwined.

In this article we have tried to consider the role of Academic Written Discourse, Discursive Competence in sample program of foreign language teaching for academic purposes. It is obvious, that in order make successful course of academic writing in English, and there should be serious preliminary humanitarian training of students in the field of Russian and English literature, logic, rhetoric, and familiarity with the basics of scientific work.

In this sense, it is important to put the Academic Writing in English in a fundamentally different context: it should not be seen as a further linguistic discipline, but as a professional cycle course.

Practice has shown that the real level of the students does not always meet these requirements. And finally, perhaps the most important thing is Academic Writing course, that can be considered valid if the participants perceive it as a creative laboratory, which allows them to generate and discover new meanings. It involves a certain spirit of collegiality and participation in the common cause, which, perhaps, is the highest meaning of pedagogy.

References

- 1 Lillis T., Curry M.J. Academic writing in a global context. — London: Routledge, 2010. — 520 p.
- 2 Лытаева М.А., Талалакина Е.В. Академические навыки: сущность, модель, практика // Вопросы образования. — 2010. — №. 4. — 302 с.
- 3 Куприянов А.В. «Академическое письмо» и академическая жизнь: опыт адаптации курса в недружественной институциональной среде // О высшем образовании. — 2011. — № 10. — 42 с.
- 4 Шестак В.П., Шестак Н.В. Формирование научно-исследовательской компетентности и «академическое письмо» // О высшем образовании. — 2011. — № 12. — 119 с.
- 5 Maloney W.H. Connecting the texts of their lives to academic literacy: Creating success for at-risk first-year college students // Journal of Adolescent & Adult Literacy. — 2003. — No. 46(8). — 854 p.
- 6 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. — Алматы: Эдельвейс, 2010. — 344 с.
- 7 Зубкова Я.В. Конститутивные признаки академического дискурса // Известия ВГПУ. — 2009. — Вып. 5. — 120 с.
- 8 Миронов Е.В. Формирование академической грамотности студентов: опыт Факультета государственного управления // Высшее образование в России. — 2013. — № 7. — 104 с.
- 9 Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе: общие вопросы. — М.: Академия; СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2002. — 160 с.
- 10 Canale M. Theoretical bases of Communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. — 1980. — No. 1. — 50 p.
- 11 Scarcella R.C., Andersen E.S., Krashen S.D. Discourse competence // Developing Communicative Competence in a Second Language. — Boston: Heinle & Heinle Publ., 1990. — 106 p.
- 12 Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. — Englewood Cliffs: Prentice Hall Regents, 1987. — 467 p.
- 13 Кудряшова О. В. Компоненты коммуникативной компетенции при обучении письменной речи // Вестн. Южно-Урал. гос. ун-та. — 2007. — № 15. — 87 с.
- 14 Роботова А.С. Надо ли учить академической работе и академическому письму? // Высшее образование в России. — 2011. — № 10. — 154 с.
- 15 Смирнова Н.В., Щемелева И.Ю. Роль письма в современном университете: анализ зарубежной практики обучения академическому письму // Вестн. СПб. ун-та. — 2015. — 142 с.
- 16 Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5. — 342 с.
- 17 Чичерина Н. В. Медиа-текст как средство формирования медиаграмотности у студентов языковых факультетов. — М.: ЛКИ, 2008. — 211 с.
- 18 Murrey N. Conceptualizing in English language needs of first year University students // The International Journal of the First Year in Higher Education. — 2010. — No. 1(1). — 321 p.
- 19 Кашкин В.Б. Дискурс: пределы точности // Дискурс и стиль: теоретические и прикладные аспекты. — 2014. — 64 с.
- 20 Литвинов А.В. Научный дискурс в свете межкультурной коммуникации // Филология в системе современного университетского образования: материалы науч. конф. — Москва, 22–23 июня 2004 г. — Вып. 7. — 289 с.
- 21 Куликова Л.В. Коммуникативный стиль в межкультурной парадигме. — Красноярск: Изд-во Краснояр. гос. пед. ун-та, 2006. — 327 с.
- 22 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — М.: Гнозис, 2004. — 453 с.
- 23 Чернявская В.Е. Интерпретация научного текста. — М.: Либроком, 2013. — 127 с.

Т.Д.Кузнецова, А.Н.Умуткулова

Университеттік академиялық жазбаша дискурс қалыптастыруы: теориядан тәжірибеге

Мақалада студенттердің академиялық сауаттылығының қалыптасуы және жазуға үйренуі теория және практика тұрғысынан қарастырылды; академиялық сауаттылығының сипаты мен құрылымы талданды және академиялық дискурс ұғымы академиялық сауаттылығының негізінде жатыр деген тезис ұсынылды. Академиялық жазу дискурсы студенттің негізгі стандарттылығының заманауи деңгейі тұрғысынан берілген.

Т.Д.Кузнецова, А.Н. Умуткулова

Формирование академического письменного дискурса в университете: от теории к практике

В статье рассмотрена проблема формирования академической грамотности студентов и обучения письму с позиций теории и практики; проанализированы природа и структура академической грамотности и выдвинут тезис о том, что в основе формирования академической грамотности лежит понятие академического дискурса. Академический письменный дискурс описан с точки зрения современного уровня базовой стандартности студента.

References

- 1 Lillis T., Curry M.J. *Academic writing in a global context*, London: Routledge, 2010, 520 p.
- 2 Lytaeva M.A., Talalakina E.V. *Educational Studies*, 2010, 4, 302 p.
- 3 Kupriyanov A.V. *About higher education*, 2011, 10, 42 p.
- 4 Shestak V.P., Shestak N.V. *About higher education*, 2011, 12, 119 p.
- 5 Maloney W.H. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 2003, 46(8), 854 p.
- 6 Kunanbayeva S.S. *Theory and practice of modern foreign language education*, Almaty: Edelweiss, 2010, 344 p.
- 7 Zubkova Ya.V. *Izvestia VSPU*, 2009, 5, 120 p.
- 8 Mironov E.V. *Higher Education in Russia*, 2013, 7, 104 p.
- 9 Shcherba L.V. *Teaching of foreign languages in secondary schools: General methods*, Moscow: Akademya; Saint Petersburg: Philology faculty of SPbSU, 2002, 160 p.
- 10 Canale M. *Applied Linguistics*, 1980, 1, 50 p.
- 11 Scarcella R.C., Andersen E.S., Krashen S.D. *Developing Communicative Competence in a Second Language*, Boston: Heinle&Heinle Publ., 1990, 106 p.
- 12 Brown H. D. *Principles of Language Learning and Teaching*, Englewood Cliffs: Prentice Hall Regents, 1987, 467 p.
- 13 Kudryashova O.V. *Bull. of South Ural State University*, 2007, 15, 87 p.
- 14 Robotova A.S. *Higher Education in Russia*, 2011, 10, 154 p.
- 15 Smirnova N.V., Shchemeleva I.Yu. *Bull. of Saint Petersburg State University*, 2015, 132 p.
- 16 Zimnyaya I.A. *Higher Education Today*, 2003, 5, 342 p.
- 17 Chicherina N.V. *Media text as a tool to develop media literacy of students at linguistic departments*, Moscow: LKI, 2008, 211 p.
- 18 Murrey N. *The International Journal of the First Year in Higher Education*, 2010, 1 (1), 321 p.
- 19 Kashkin V.B. *Discourse and style: theoretical and applied aspects*, 2014, 64 p.
- 20 Litvinov A.V. *Philology in the system of modern university education: materials science conf.*, Moscow, 2004, June, 22–23, 7, 289 p.
- 21 Kulikova L.V. *Communicative style in intercultural paradigm*, Krasnoyarsk: Publ. Krasnoyarsk State Pedagogical University, 2006, 327 p.
- 22 Karasik V.I. *Language circle: personality, concepts, discourse*, Moscow: Gnosis, 2004, 453 p.
- 23 Chernyavskaya V.E. *Interpretation of scientific text*, Moscow: Librokom, 2013, 127 p.

Қ.Сүндетұлы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
(E-mail: sagila@mail.ru)

Мерзімді баспасөздегі саяси қуғын-сүргін

Мақалада XX ғасырдың 30-жж. Батыс Қазақстан облысының мерзімді баспасөзінде жарық көрген мақалаларға талдау жасалды. Облыстық «Екпінді құрылыс», Орда аудандық «Жаңа жол» газеті, Жанғала аудандық «Социалды еңбек», Маңғыстау ауданының «Колхоз жолы», Жымпиты аудандық «Қызыл Ту» газеттерінде жарияланған мақалаларды сараптай келе, автор сталиндік саясаттың осы басылымдарға және авторларына жасалған қысастық, қуғын-сүргінге нақтылай тоқталады. Мереш Даулетияров, Серікқали Жақыпов, Боран Айтмағамбетов, Әділбай Жылкелдин сияқты Батыс Қазақстанның баспасөз тарихында орны бар қоғам қайраткерлерінің өмір тарихы мен себепсіз қудалаудың нәтижесінде осы азаматтардың тағдырының қилы заманға тап болғанын ашына жазды.

Кілт сөздер: сталиндік саясат, қуғын-сүргін, асыра сілтеушілік, тап жаулары, мерзімді баспасөз, «халық жауы».

Тарихымызға зобалаңы тиген сталиндік дәуірдің тұсында пайда болған «ақтаңдақтардың» шындығы еліміз еркіндік алған тұсында ашыла бастады. «Кіші Октябрь революциясын» қазақ жеріне орнатуға белсене кіріскен Ф.И.Голещекин күштеп ұжымдастыру арқылы малы бар орта шаруаларды қуғынға түсірді. Оларды «тап жаулары» малды жаппай қырып жоюға кірісті, осының салдарынан мал басы кеміді деп даурықты. Шындығында, малмен өмір сүріп отырған ұлтымыздың басына қолдан жасалған аштық баудай түсіріп жатты. Сталиннің саясатын қолдамаған немесе түсінбеген адамдарды «оңшыл, оппортыншыл» деп оларды сотқа беру, партиядан шығару, партияны тазалау науқаны күшейді. Енді сол кездегі «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деп ұрандатқан шолақ белсенділерге саяси үн қосқан мерзімді баспасөзде осы науқаннан тыс қалмады. Бұның барлығы баспасөзге «қызыл» компартияның үстемдігінің толықтай орнап, олардың өз мәнінде шындықты айтуға әлдері де келмегені баршаға аян.

Сол кезде жарық көрген республикадағы газеттерге шолу жасаған «Социалды Қазақстан» газетінің 1932 ж. 8 маусым күнгі № 131 (2901) санында «Асыра сілтеушілікті, бүркеп отыр» атты мақалада Орда ауданының «Жаңа жол» газетінің бұл бағыттағы жұмысына төмендегідей баға беріпті: «Өткен жылдың июнь айында Орда ауданының Қошалак, Дыңғызыл деген ауылдарындағы содырлы «солақайлар» бір жұма ішінде барлық малды, құрал-сайманды ортақтастырып «артель» бола қалған. Бұл сияқты асыра сілтеушілік Орда ауданында аз ба? Бірақ «Жаңа жол» газеті мұндай фактілерді көрсе де көрмегендей көзін жұмып «кәзір толық жауап беруге болмайды» деп көріне оппортыншылдыққа түсіп отыр» [1; 2]. Сыннан қорытынды шығару үшін Орда аудандық «Жаңа жол» газеті бұл бағыттағы хабарларды жиі басуға ұйымшылдықпен кірісті. 1932 ж. 26 желтоқсан күнгі № 88(117) санында Қазақстан өлкелік партия комитетінің 5 желтоқсандағы «Тауарлы мал фермаларының ұйымдастыру-шаруашылық жайы және оны нығайту шаралары туралы» қаулысының орындалысы туралы хабарлама есебі басылыпты. Онда мынадай жолдар бар: «Бай, әлділерге 15 айға берілген мал жоспары декабрьдің 20-на дейін тек 30 процент орындалып отыр, бұдан әсіресе соңғы кезде түскен нәрсе жоқ. Кей ауылдарымыз байларға соққы беру орнына көз көре оңшылдыққа, байларды жақтаушылыққа салынып партия директивін бұрмалап отыр. Бай әлділердің дым

дайындамай отырған ауылдар: Байқадам, Бөрлі, Жиекқұм, Жетібай, Тана, Шонай, Сайқын, Бисен, Мешітқұм, Сартөлген, Батырбек ауылдары, бұлар соққыны бай орнына колхозшыларға, жеке еңбекшілерге тигізіп отыр» деп жазады. Газеттің осы санында «Газет хабары аяқсыз қалмайды» айдарымен бірнеше мақала жарияланыпты. Соның бірімен танысалық: «Табы жаттар колхоздан қуылды» деген мақалада былай делінген: «Қошалақ ауылындағы «Маркс» колхозында жақын арада колхоз мүшелері ішіндегі табы жаттарды тазалау жиылысы өткізілді. Жиылысқа колхозшы еңбекшілерден 160 кісі қатысты. Жиылыс колхозға бүркеніп кіріп отырған табы жаттардың, кісі еңбегін жеп келген байлардың, колхоз уставына бой ұсынбайтын жатып ішер жалқаулардың барлығын ашты. Қорытындысында жиылыс табы жат адамдардан 6 кісіні колхоздан шығарды. Тыным» [2; 4]. Газет Орда баспаханасында басылып, жауапты редактор ретінде Ғатау Махамбетов қол қойыпты.

Облыстық «Екпінді құрылыстың» 1933 ж. 4 қаңтар № 4 санында «Тез тергелсін» атты мақала тілші «Құлып» деген атпен жарияланып, халықты дұрыс азық-түлікпен және киіммен қамтудағы олқылықтарға тоқталыпты: «Тайпақ. № 450 санды мал совхозы жанындағы жұмысшы кооперативінің аты бар да, заты жоқ. Жұмыскерлерді жабдықтау жөнінде түк жасамай отыр. Қаражат жоспары орындалған жоқ. Оған көңіл бөліп жұмыс етіп жүрген басқарма көрмейсің. Өз бетімен тауар табу үшін кооператив басқармасы жұмыс етпейді. Дүкенге келген тауар болса бөлінбестен қолы жеткен директор, партком алады» деп жергілікті басшыларды сынаған [3; 4].

Жаңғала аудандық «Социалды еңбек» газетінің 1935 ж. 30 қазан күнгі № 52 санында Аудандық атқару комитетінің III Пленумы сол айдың 23–26-да өткенін хабарлап, онда мал шаруашылығының мемлекеттік жоспарын орындаудағы кемшіліктерге тоқталған: «35-шы жылдың 1 қаңтарынан 1 июльге дейін аудан көлемінен ірілі-уақты 458 бас мал сатылған, 485 бас мал түрлі аурулармен өлген, 96 бас себепсіз сойылған, әсіресе Толыбай ауылынан 182 бас, Қарасамар ауылынан 118 бас, Таубұйрат ауылынан 155 бас, Қисық қамыс ауылынан 116 бас мал кеміген. Есепті айдың ішінде мал басының мұншама кемуіне басты себеп: кейбір ауылдық кеңес ағалары мен серіктік басқармалары малды өздері бас болып сойып, қалса сатқандықтан. Екіншіден, ауылдық басқару жұмысында жүргендердің, белсенділердің тума-туысқандары мен көңілдерінің малдарын жойғандарына ешбір амал қолданбай мал басын кемітушілермен күресті босандатып алғандықтан». Газеттің осы санында «Әлеумет дабылы» айдарымен «Мал жойған оқытушыға шара керек» деп Мәстексай ауылындағы «Қазарма» мектебінің оқытушысы Қ.О. мал басын жоюға бас болып кірісіп отыр деп, өзгеден сатып алған малын сойып алғандығына шара қолдануды сұрапты [4; 1]. Газет Жаңғала аудандық баспаханада басылып, Қ.Мендібекұлы жауапты редактор ретінде қол қойыпты.

1937 ж. 4 наурыз күні өткен Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде республикалық «Социалды Қазақстан» газетінде Батыс Қазақстан облыстық партия ұйымдарының саяси қателері туралы редакциялық мақаласы туралы мәселе қаралды. Онда аталмыш мақалада көрсетілген кемшіліктермен қатар, контрреволюциялық қазақ ұлтшылдарына қарсы күрестегі жоғарғы партия басшылығының тапсырмалары өз мәнінде жүзеге аспағандығы қатты сыналған. «Социалды Қазақстан» газеті атап көрсеткендей, «Облыстық партия бюро мүшелері тарапынан жергілікті жерлерден түскен «сигналдарға» өз мәнінде тергелмеген. Сөйтіп, Сталиннің өзара сын туралы нұсқаулары орындалмай партия ұйымдары ұлтшыл Балғаниязовқа, Қонысбаевқа, Алашордамен байланыста болған Иманқұловқа, Хангереевке, контрреволюционер троцкист-зиновьевшілдердің «құйыршығы» Шумскийге және т.б. орынды шаралар алынбаған. Бюро мүшесі І.М.Құрамысовтың өзі бас болып пединституттағы контрреволюциялық топты анықтау орнына, оларға жеңіл жік» деп қараған. «Мендешевшілдерді» жұмысқа жоғарлатқан да Құрамысов» деп осыларға Ізмұқан Мұқашұлы өзін-өзі кінәлі деп тапқан. І.М.Құрамысовтың өзі қол қойған осы бюро мәжілісінің Қаулысымен Маңғыстау аудандық партия комитетінің хатшысы Д.Хангереевты жұмыстан босатуға, Орал қалалық партия комитетінің пединституттағы контрреволюцияшыл Балғаниязовқа қарсы шешімінің дұрыс қабылданбағандығы және т.б. атап көрсетіліп, «Екпінді құрылыс» (ред. С.Иманқұлов) газетінің беттерінде қазақ ұлтшылдарына қарсы күресі қанағаттанғысыз деп табылады [5; 1]. Кейін 1937 ж. 1–2 сәуірде өткен ВКП(б) Батыс Қазақстан облыстық комитетінің X Пленумы мәжілісінде қабылданған «ВКП(б) ОК Ақпан пленумы қорытындылары туралы баяндама жасаған І.М.Құрамысовтың есепті баяндамасы туралы» Қаулысында партияның халық жауларымен күресудегі жұмысы одан әрі қаралыпты [5; 8-іс, 246–247-п.].

Аталмыш осы қаулылар облыстың барлық бастауыш партия ұйымдарында талқыланып, оның қорытындылары аудандық мерзімді баспасөзі беттерінде жарық көрген. «Колхоз жолы» газетінің

1937 ж. 2 сәуір күнгі № 23 санында «Батыс Қазақстан партия ұйымының және оның секретары жолдас Құрамысовтың саяси қателері туралы Қаз.Тал-өкпе аудандық партия активтері жиналысының Қаулысы» басылыпты. Қаулыда жергілікті партия ұйымдары басшыларының аудандағы контрреволюцияшыл-қазақ ұлтшылдары мен алашордашылардың қалдықтарымен күресі нашар, аудандық партия комитетінің хатшысы Айтмағамбетов жолдасты Қазақ өлкелік партия комитетінің шешімдерін дұрыс жүзеге асыруға араласпаған деп кінәлі деп тапқан. Одан әрі осы актив мәжілісі қаулысында былай делінген: «Аудандық партия комитетінің екінші секретары Жанғалиев құрғақ айқайға түсіп жалаң әкімшілік жасап келді. Әсіресе соңғы үш жыл бойы ауатком жанындағы партия тобының жұмысын елемеді. Айтылғандардың бәрі де Мусиннің (*бюро мүшесі*. — Қ.С.) тап қырағылығының әбден мұқалғандығын дәлелдеді... Аудандық «Колхоз жолы» газетінің жұмысы да қанағаттанарлық емес. Газет контрреволюцияшыл қазақ ұлтшылдарымен күреске саботаждық жасап келді деп табады. Аупартком буржуазияшылдықты сүйді, жағымпаздық жасаушылармен тиісінше күреспеді. Оның салдарынан ауданымызда жағымпаздық, көз бояушылықтар ұлғайып, етек жайып кең өріс алды.... Аудандық газет мұндай жағымпаздық, рапорт құмарлық, көз бояушылықтармен жөндеп күреспеді. Күресудің орнына газеттің өзі жағымпаздыққа салынып, газет бетіне аудандық жетекші қызметкерлердің суреттерін басты, өмірбаянын жазды. Сөйтіп, жағымпаздықтың өріс алуына кең жол ашты. Социалдық қоғам мүлкін жойған қылмыстыларды аупарткомның бюро мүшесі Андреев кезінде райкомға хабарлай тұрсада, аупартком секретары Айтмағамбетов, бюро түгелдей Андреевтің хабарларына құлақ қоймай, әсіресе жоғарыда көрсетілген колхоздардың тергеу жұмыстарын тергеу комиссиялары тергетіп тез анықтайық деген сұрауларында аяқсыз қалдырған. Анықталмағандығын айтпағанда да, шын халық дұшпаны екендігі анықталған, колхоз мүлкін жойғандарды да Айтмағамбетов қымтап келген. Мысалы, Айтмағамбетов жолдас аудандық халық соты Масақаевтан «Куйбышев» колхозының бұрынғы басқармасы, өзі бұрын банды болғаны үшін партиядан шығарылған Меңдігереевті сот жазасына тартпауын, ақтауын сұраған. Сондай-ақ троцкистшіл, кеңес шаруашылығына зұлымшылық жасаған, жат адамдарымен байланысы бар, Дүйсәлиевті, Айтмағамбетов туыскандық көзқарасының арқасында оның қылмысын орынды әшкерелемеуге себепші болған. Ол қазірде бұл ауданнан кетіп, Оралға барып облыстық астық одағы бастығының орынбасары болып отыр. Оқытушы кадрларды әбден зерттемеді, олардың күнделікті жұмыстарын да дұрыстап бақыламады. Соның салдарынан аудандағы оқытушылардың құрамында жат элементтер кіріп кеткендіктері де байқалып отыр. Мысалы: бұрын бай, молда болған, алашордашылармен үздіксіз байланыс жасап келген Байшеркешев, Мұлқашев, тағы басқаларының күні бүгінге дейін оқытушы болып келуі, олардың елеусіз қалуы» деп біраз сталиндік партия ережелерін бұзғандарды анықтапты. Бұдан әрі жергілікті белсенділердің қырағылығының арқасында төмендегідей «халық жаулары» анықталып, тізімдері жарияланыпты:

«Дәулетияров Мереш — облыстық «Екпінді құрылыс» газетінің уақытша редакторы, бай баласы; Бұлқашев Сәпен — облыстық жоғарғы дәрежелі ауыл шаруашылық коммунистер мектебінің оқытушысы, бұл жікшілдікке түскен, бұрын партиядан шығарылған еді. Ол қазір партиялығын қайтарып алды; Шынтасов — Теңіз облыстық атқару комитетінде жұмыс істейді, әкесі бай болғандықтан, конпескіленген; Шукенов — Еспол аупартком председателі, бұл бұрынғы атақты бай полковниктің баласы; Бекжанов — Гурьев қаржы бөлімінің меңгерушісі, бұл да бұрын жікке қатынасқан, өзі бай болған адам; Жақыпов Серікқали — Алматыдағы НКВД аппаратында жұмыс істеп отыр. «Меңдешевшіл» жікке қатынасқан ұлтшыл азғын элемент; Избасар балалары: Жұмагелді, Қадір дейтіндер Оңтүстік Қазақстан облысында, бұл екеуі де «меңдешевшіл» жігіне қатынасқан адамдар; Хатаулин Мансұр — Ақмолада секретарь болып отыр. Бұл Есенбаевтың інісі помещиктің баласы, Махамбетжанов та Есенбаевтің тумасы. Осы күні Шымкентте. Андижанов та Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару бөлімінде. Аты шулы бектің баласы; Ақботина Нәпиза — облыстық балалар бағым үйінде жұмыс істейді. Нәзипаның әкесі помещик, белогвардеец болған адам; Шәкіров Ғұсман — алашордашыл, Алашордаға 10 мың сом ақша жәрдемін берген, совет өкіметіне жат элемент» [6]. Бұдан әрі осылардың барлығының үстінен тергеу жүргізіп, партиялық қатаң жазаға тартуға қаулы қабылдаған.

Ал осы жоғарыда айтылған Айтмағамбетов кім еді? Айтмағамбетов Боран 1901 ж. сәуірде қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы Саркөл ауылдық кеңесінде туған. Кеңес өкіметін орнатуға белсене қатынасқан партия-кеңес қызметкері. 1930–1933 жж. БК(б)П Қазақстан өлкелік комитетінің бюро мүшесі және ҚАССР Юстиция халық комиссары, осы қызметімен қоса республика прокуроры қызметін қоса атқарды. Республиканың тұңғыш прокуроры еді. 1933–1935 жж. Гурьев ауаткомының

төрағасы, Кәсіпшілер одағы Орал облыстық комитетінің төрағасы, 1935–1937 жж. БК(б)П Казталовка аудандық комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін атқарды. Сталиндік зұлматтың кесірінен Боран Айтмағамбетов 1937 ж. 3 желтоқсан күні тұтқындалып, 1938 ж. 13 қарашасы күні әскери алқаның үкімімен атылады. КСР Одағы Жоғарғы Сотының әскери алқасының 1958 ж. 18 сәуір күнгі N4 н-626/58 шешімімен Б.Айтмағамбетов ақталды.

ҚК(б)П-сының 1937 ж. 12 маусым күні мәжілісте қабылданған бірінші съезінің «ҚК(б)П өлкелік комитетінің хатшысы Л.Мирзоянның есепті баяндамасы» атты қаулысы Жымпиты аудандық «Қызыл Ту» газетінің 1937 ж. 4 шілде № 56 санында жарияланыпты. Осы қаулының V тарауынан үзінді келтіре кетсек: «...облыстық комитеттер мен аудандық комитеттерге баспасөздің маңызын кемелуіне келтіруді, газеттердің идеологиялық дәрежесін көтеруді, газет бетінде партия-саясат мәселелері жазылуын ондауды әрбір газетті партия мен халықтың жауларына қарсы күрестің өткір құралына, біздің жұмысымыздағы барлық кемшіліктер мен қателерді еш кімнің бет ажарына қарамай сынайтын большевиктік сынның жауынгер органына айналдыруды ұсынады. Облыстық комитеттер, қалалық комитеттер мен аудандық комитеттер таяудағы 2–3 айдың ішінде газеттерді жете тексерілген кадрлармен нығайтатын болсын. Қазақ ұлтшылдарының троцкист-оңшыл фашист банды мен жаңа шет ел интервенттері мен бірігіп кеткендігінің фактісінен біздің партия ұйымдарымыз контрреволюцияшыл қазақ ұлтшылдарына және оған қарай ауа жайлаған уклондарға қарсы күресті күшейту қажеттігі туралы қорытынды шығару тиіс». Газетке жауапты редактор ретінде Қ.Тастайбеков қол қойып, Жымпиты баспаханасында 1660 данамен басылыпты.

Осы «Қызыл Ту» газетінің 1937 ж. 17 маусым күнгі № 51 санында «Отанды сатқан жексұрындар» атты мақала жарияланыпты. Оқып көрелік: «Жымпиты поселкесінің еңбекшілері Тухачевский және басқаларының шпиондық әрекеттері туралы хабарды есіткенде қатты ызаланды. Аудан орталығында июньнің 12-сі күні 300-дей халықтың қатынасуымен үлкен митингі болды. Митингіде социализм отанына қарсы, бүкіл еңбекшілердің бақытты өміріне қарсы фашизмнің тікелей шпиондары болып кеткен Тухачевский, Якир, Уборович және басқаларының істеген істері көпшілікті қатты ызаландырды... Отанды сатқан сұмырайлар тез жойылсын олардың бәрін құртамыз, деді көпшілік» деп аяқтапты [7; 1].

Халықтың өз малын отбасы мұқтажына жаратуға болмайтындығына жергілікті өкімет қатты шектеу қойды, ең болмаса, аштықтан құтылудың жолы да қарастырылмады. Қаратөбе аудандық «Колхозшылар үні» газетінің 1937 ж. 29 тамыз күнгі № 65 санында «Шалқындағылар мал шаруашылық ісін қалтарыста қалдырмау керек» атты мақалада былай делінген: «Шалқын ауылы мал шаруашылық ісі үшін нашар күрескендігінен, өткен жылы басқа ауылдарымыз мемлекеттік мал өсіру планын біркелкі табыстармен орындап шыққанның өзінде Шалқын ауылы 226 бас мал сойып, мемлекеттік мал өсіру планын орындай алмаған еді. Бұл өткен жылдың ащы тәжірибесі, Шалқын басшыларының алдына өзінің олқылықтарынан тиісті қорытынды жасап үстіміздегі жылда оны қайталанбауы міндетін қойды. Бірақ, не пайда, Шалқын басшылары бұл міндетті мүлдем есінен шығарып алды, мал шаруашылығы жөніндегі істелетін ұйымдастыру шаралары былай тұрсын, алдымен өздері бас болып мал союға кірісті. Соның салдарынан жыл басынан осы кезге дейінгі уақыттың өзінде ауыл көлемінде 114 бас мал сойылып отыр» [8; 3].

Газетке жауапты редактор ретінде Әділбай Жылкелдин қол қойып, таралымы 1330 дана болған. Алайда көп ұзамай редактор Ә.Жылкелдин И.В.Сталиннің ауыл шаруашылығы саясатын бұрмалады деген айыппен қуғын-сүргінге ұшырап, 1938 ж. 21 наурызда сот үкімімен он жылға Хабаровскі өлкесіндегі лагеріне айдалады және сол жақта қайтыс болады.

Ауыл шаруашылығы жұмысын ұйымдастыруда жергілікті зиянкестер кедергі болуда делініп жар салынды. Ілбішін аудандық «Екпінді жол» газетінің 1938 ж. 30 мамыр күнгі № 50 санында Құмар деген тілшінің «Зиянкестіктің зардабын құрту керек» атты мақала басылыпты, осыны оқып көрсек: «Басшылығында көп уақыт халық жаулары отырған Сүттігенді МТС-ында зиянкестіктің зардабы әлі жойылған жоқ. Соның арқасында бұл МТС қарауындағы колхоздар биылғы көктемгі егіс науқанына ұйымдасқан түрде кірісе алмады. МТС план бойынша жұмыс істемейді, трактор паркінің ремонту сапасыз болды, осының нәтижесінде колхоздардың көпшілігі егіс пландарын үкімет көрсеткен срокте орындай алмады. Зиянкестіктердің әрекетінен өткен жылы күзде колхоздар зяб жырту пландарын орындамады және жыртылған жер өте сапасыз болды, көктемгі егіске әзір жер болмағандықтан, көп колхоздар көктем егістің салып болу срогын өрескел созып жіберді» [9; 1]. Газетке Жақып Төлешев жауапты редактор ретінде қол қойыпты.

Тайпақ аудандық «Ленин жолы» газетінің 1938 ж. 2 қазан күнгі № 86 санында «Бірінші парыз — астық дайындау планын орындау» деген мақалада колхоз басшыларының ұлы көсемдері Сталиннің «ең басты міндетті елеусіз қалдырып жүрмеңдер, астық дайындау жұмысын орақтың басынан

жеделдетіп қызу жүргізіндер: өйткені бірінші парыз — астық дайындау планын орындау деген» нұсқауын орындау үшін жеткілікті күрес ұйымдастыра білмегендіктерінен астық тапсыру ісі ұзаққа созылып, әлі орындалмай отыр» [10; 1] делінген. Газетке жауапты редактор ретінде Бақыш Қанатбаев қол қойып, Калмыков баспаханасында 1550 дана болып басылып шыққан.

Сталиндік қуғын-сүргін Урал өзен пароходы бассейні өзеншілерінің үні болған «Уральский водник» газетінде шарпып өткен. Газеттің сол жылғы сандарының қай бетін актарсаңыз да «халық жауларының» су жолы бойындағы қылмысты әрекеттері әшкереленген мақалалардан аяқ алып жүре алмайсыз. Жергілікті тергеу-тексеру органдарының басшылары өндірісті ұйымдастырудағы техниканың артта қалғандығы мен қосалқы бөлшектердің қат болуы, тұрмыстық қызметтің және жұмысшылар еңбегінің жоғарғы дәрежеде ұйымдастырылып, еңбек өнімділігінің артуына кедергі болғанын түсінбеді. Жоспардың орындалмауын жеке адамдардың санасынан іздей бастапты. Осыған «Уральский водник» газетінің 1937 ж. 24 қазан күнгі № 141 санындағы «Винных привлечь к ответственности» атты мақала айқын куә [11; 4]. Мақалада техникалық ақаулықтың салдарынан бір баркастағы нан түгелдей құрттап кеткендіктен, жауапты адамдарға қатаң шара қолдануды сұраған. Газет дабылы жергілікті прокуратура тергеушілері тарапынан қолдау тауып, Урал мемлекеттік пароход қызметкерлеріне қарсы қозғалған қылмысты іс сотқа жолданды [12; 102].

Сөйтіп, XX ғ. 30 жж., оның ішінде Батыс Қазақстан облысында жарық көрген мерзімді баспасөзге сталиндік билік толығымен орнады. Баспасөздегі демократиялық принциптер сақталмай, барынша қарапайым бұқара халықтың айтар ойы мен тілегі тұншықтырылды. 1937 ж. 1 тамыздағы ҚК(б)П Орталық Комитетінің Мәскеудегі жоғарғы партия органдарына берген ақпарында мынадай мәліметтер бар: «Батыс Қазақстан облыстық газеттеріне 15 адам керек. Аудандық газеттердің де жәйі онша мәз емес. Батыс Қазақстан облысындағы аудандық газеттер редакторының 5-нің орны бос тұр. Осы мезгілде «халық жауы» ретінде анықталып, облыстық газет редакциясынан қуылғандар саны 14 болса, оның 4-уі — редактор. Аудандық газеттің 7 редакторы әшкереленді. Бұл адамдардың барлығы дерлік «халық жаулары», троцкистер мен ұлттық контрреволюционерлер болып шықты» [13; 116].

Осылайша, баспасөздің шыншылдық ролін пайдалануға ұмтылыс жасаған журналистер жазықсыз сталиндік қуғын-сүргіннің құрбанына айналды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Асыра сілтеушілікті бүркеп отыр // Социалды Қазақстан. — 1932. — 8 маус.
- 2 Тауарлы мал фермаларының ұйымдастыру-шаруашылық жайы және оны нығайту шаралары туралы // Жаңа жол. — 1932. — 26 желт.
- 3 Тез тергелсін // Екпінді құрылыс. — 1933. — 4 қаңт.
- 4 Аудандық атқару комитетінің III Пленумы // Социалды еңбек. — 1935. — 30 қазан.
- 5 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. — 37-қ. — 6-т. — 15-іс. — 76–82-п.
- 6 Батыс Қазақстан партия ұйымының және оның секретары жолдас Құрамысовтың саяси қателері туралы Қаз.Тал-өкпе аудандық партия активтері жиналысының қаулысы // Колхоз жолы. — 1937. — 2 сәуір.
- 7 Отанды сатқан жексұрындар // ҚК(б)П өлкелік комитетінің Л.Мирзоянның есепті баяндамасы // Қызыл Ту. — 1937. — 4 шілде; Қызыл Ту. — 1937. — 17 маус.
- 8 Шалқындағылар мал шаруашылық ісін қалтарыста қалдырмау керек // Колхозшылар үні. — 1937. — 29 тамыз.
- 9 Құмар. Зиянкестіктің зардабын құрту керек // Екпінді жол. — 1938. — 30 мамыр.
- 10 Бірінші парыз — астық дайындау планын орындау // Ленин жолы. — 1938. — 2 қазан.
- 11 Винных привлечь к ответственности // Уральский водник. — 1937. — 24 қазан.
- 12 Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. — Алматы: Казахстан, 1998. — 336 с. (Архив Президента РК).
- 13 Қазақстан Республикасы Президенті мұрағаты. — 708-қ. — 4/1-т. — 541-іс. — 16-п.

К.Сундетулы

Политические репрессии в периодической печати

В статье проанализированы сведения, которые были опубликованы на страницах областной газеты Западного Казахстана «Екпінді құрылыс», Ордынской районной газеты «Жана жол», Жангалинской районной газеты «Социалды еңбек», Мангистауской районной газеты «Колхоз жолы», Жымпитынской районной газеты «Қызыл Ту». На основе этих материалов автором выявлено отрицательное влияние гонений и преследований сталинского режима на содержание этих газетных изданий. Описаны беспричинные гонения и преследования таких деятелей, как Мереш Даулетияров, Сериккали Жакыпов, Боран Айтмагамбетов, Адилбай Жылкелдин, которые внесли существенный вклад в развитие газетных изданий в Западном Казахстане.

K.Sundetuly

Political repressions are in periodic printing

This article contains data which were published in «Ekpindi Kurylys» newspaper of the Western Kazakhstan, «Zhana Zhol» Orda newspaper, «Socialdy Enbek» Zhangaly regional newspaper, «Kolkhoz Zholy» Mangistauregional newspaper, «Kyzyl Tu» Zhympiti regional newspaper. Having read these articles, it becomes obvious that the Stalinist persecutions and repressions were harsh and impacted on these newspaper editions. Author describes persecutions and prosecutions of public leaders like Meresh Dauletiyarov, Serikkali Zhakypov, Boran Aytmagambetov, Adilbay Zhylkeldin, who contributed a lot to the development of Western Kazakhstan newspaper editions.

References

- 1 *Socialdy Kazakhstan*, 1932, June, 8.
- 2 *Zhana Zhol*, 1932, December, 26.
- 3 *Ekpindi Kurylys*, 1933, January, 4.
- 4 *Socialdy Enbek*, 1935, October, 30.
- 5 *Record office Western to the Kazakhstan area*, 37, 6, 76–82 p.
- 6 *Kolkhoz Zholy*, 1937, April, 2.
- 7 *Kyzyl Tu*, 1937, July, 4; *Kyzyl tu*, 1937, June, 17.
- 8 *Kolkhozshylar Uny*, 1937, August, 29.
- 9 Kumar. *Ekipendi Zhol*, 1938, May, 30.
- 10 *Lenin Zholy*, 1938, October, 2
- 11 *Uralskiy vodnik*, 1937, October, 24.
- 12 *Political repressions in Kazakhstan in 1937–1938*, Almaty: Kazakhstan, 1998, 336 p. (Archive of President RK).
- 13 *Archive of President of Republic of Kazakhstan*, 708, 4/1, 16 p.

M.Horváth, M.Freshly

*University of West Hungary, Szombathely, Hungary
(E-mail: freslim@mail.ru)*

The formation of electoral culture in Hungary

The article is devoted to the study of the culture of parliamentary elections in Hungary. The author addresses the experience of European electoral systems (Poland, Germany) and analyzes the particularities of the Hungarian electoral system after the political revolution. It proves the necessity of increase of political culture of electorate, including through the media.

Key words: representative democracy, Hungarian Roundtable Negotiations, an electoral reform, the 1989 change of the political system, a three-tier and — two-round system, the German and the Polish electoral systems, the new Electoral Act of 2011.

Introduction

When looking into modern democracies the square one question is what the relationship between the people and their representation is like. What the answers to this question tend to share is the view that the people, as a political subject, is represented by its elected representatives in an institutional system of power. Therefore it is fair to say that the democratic representative system «makes the people the subject and part of the institutional power, and not an opposing political subject» [1;7].

As the basic forms of exercising public power both direct and indirect democracy dates back to the Ancient Times. While direct democracy is governed by the principles of freedom and equality, representative democracy means political institutions in which the decisions are made by the majority voting of democratically elected representatives. Hungary is a modern parliamentary democracy, which was formed during the changing of the political system between 1989 and 1991.

The changing of the political system

Including legal, administrative, economic and cultural changes in addition to the political ones, as this was characteristic of periods following the collapse of Eastern, Central and Southern European communist regimes, the changing of the political system and the subsequent transitional period took place between 1989 and 1991. In these countries this allowed democratic and pluralist systems to be created by dismissing the authoritarian communist political regimes.

Huntington (1991) describes the transition and the changing of the political system in Eastern Europe as ‘democracy’s third wave’ affecting more countries and societies than ever before. Eastern European socialist systems were primarily regarded as permanent regimes and not as transitional ones. The changes in Hungary in the 1980s were regarded as transitions within socialism, proving the capacity of the socialist regime to reform itself instead of foreboding the collapse of the entire system amidst a legitimization crisis.

The changing of the political system in Hungary was both unforeseen and unprecedented in terms of historical international changes. The ‘empire’ of the European socialist countries collapsed in ten countries at a pace unprecedented in history, starting with Poland, Hungary, East-Germany in July, September, November 1989 respectively, only to be followed by Czechoslovakia, Romania and Bulgaria in December 1989. Some twenty new states were created in the territory of the crumpled ‘empire’. As opposed to changes in Hungary this involved the crush of the institutional political power in the German Democratic Republic (DDR) and in Romania, and the maiming of the machinery of state in Poland and in Czechoslovakia.

Huntington sees Hungary as one of the prototypes of the political changes in the Soviet Bloc, where the elite of the authoritarian regime in power played a role in doing away with it and in building a democratic system instead.

As Kukorelli puts it, ‘Bargained, negotiated, consensual, velvet and bloodless revolution in the rule of law, democratic and peaceful transition. Shifting, amending and changing of the system. Do we actually have the right words for 1989 to describe history faithfully and truthfully? It is high time to clarify this, all the more so because today many look on 1989 as the «original sin», calling what happened back in 1989 a replacement of the system or flat-out a mere «changing of the gangsters» [2; 1]. Kukorelli adds the adjective

«constitutional» to the term «changing of the political system», in agreement with the decision by the Constitutional Court 11/1992 (III.5.), which declared that, by proclaiming the amendment of the Constitution on 23 October 1989, practically a new constitution was entered into force, introducing a root-and-branch change by giving the state, laws and the political system a completely new character and qualities, and thus making the Republic of Hungary an independent and democratic country where the rule of law prevails. The events in 1989 created a constitutional democracy based on the rule of law.

What minister of home affairs Horváth István said when proposing the draft law on the election of members of the national Parliament in October 1989 is still valid. «Although the new law provides for the most democratic solutions, it cannot possibly bring about the desired changes in itself. We must be able to actually exercise the freedom and take advantage of the opportunity ensured by the law — and, if ever that was important then now it is all the more so, we must not misuse it» [3; 51].

The participants of the Roundtable Negotiations created the Hungarian electoral system on the basis of the constitutional principle of equal voting rights.

Election systems have proved to be the most stable of all institutions of representation in democracies, and as Lijphart (1994) sums it up the amendments of the systems did not apply to the entire system at hand, only to the formulas used and the parliamentary thresholds. It happens rather rarely that the system is reformed in its entirety, i.e. bringing about comprehensive and radical reforms. This stability shows the conservatism inherent in electoral systems. With the legitimacy of government challenged one is faced with the issue of an electoral reform. Together with several other democratised countries, Hungary opted for a mixed electoral system during the landmark events of 1989. However, the Hungarian system of 1989 is still unique not only because for us, Hungarian it was simple even in its complexity, but also because it is one of the most complex systems in the world. Being a three-tier and — two-round system employing even two of the available election formulas, it earned itself respect since the system that was designed for a one-off use was tried and tested in altogether 6 elections, proving that it was viable and functional.

The Hungarian electoral system after the changing of the political system

As a basic political right the right to vote is provided for in the constitution (basic law), whereas the procedural and substantive, system-like norms and the election rules are regulated by the Act on the election of member of the Parliament and the Act on the electoral procedure respectively, all of them cardinal laws today.

As a basic political law, the right to vote affects the creation of the Hungarian Parliament as well as its composition, and «the elections based on universal suffrage give democratic legitimacy to the representative and legislator power and indirectly to the governmental power» [4; 172]. The right to vote is linked to two major issues regulated by the constitution, to the constitutional regulation of fundamental rights on the one hand and of the structure and functioning of the state machinery on the other. The right to vote is, therefore, a right to participate, participate in public issues and a key to the legitimacy of representation.

The regulation of the electoral system, negotiated between 13 June and 18 September 1989 in the course of tri-lateral political negotiations, was adopted in a law requiring a two-thirds majority. Amidst conditions of the political transition the participants of the negotiations agreed to come up with a so-called mixed and two-round and set the threshold for representation in Parliament at 4 % to ensure governability and functionality. The mixed system adopted both by those preparing the (National Roundtable) negotiations and by the Members of Parliament was rather complicated since it was trying to combine the advantages of majority and proportionate representation systems, i.e. directness and representativity. As intended by its makers, the law was designed to serve its purpose a single time. Even though the social and political circumstances changed in the meantime, the system was up and running and served altogether six elections.

It is safe to say that the electoral system set up when the political system changed had two electoral systems living side by side in it. One of the systems was that of the individual constituencies, with 176 seats to win in way that citizens could vote on individuals and the one getting the majority of the votes was made Member of Parliament. The other one was the proportionate system where one can vote on party lists and the 152 mandates were distributed among the parties proportionately with their share of the votes. In addition to these two ways to get a seat in Parliament, the remaining 58 seats were filled by people from national party lists in line with their share of the fraction votes to strengthen proportionate representation.

Next we will give an insight into the German electoral system upon which the Hungarian system was modelled on when the political system changed.

The German electoral system

When looking around in the international arena, we must take a close look at the German electoral system, which is of great significance not only internationally but also for us, Hungarians since it served as a model when the Hungarian system was formed during the National Roundtable negotiations when the socialist regime fell apart.

Classified either a compensation type system or regarded as a class by itself, the German electoral system is a so-called personalised proportionate system. It is also classified as a hybrid system working towards proportionality, since German citizens cast two votes. The first one is given to an individual candidate in a single-member constituency in a simple majority system, while the second one is given to a party list. If the number of seats won by a party in a *Land* exceeds the number of mandates originally allocated to it, i.e. the number of party members achieving a relative majority in their own constituency exceeds the number of seats originally allocated to the party within the particular *Land*, then the party may keep such surplus or so-called overhang seats (*Überhangmandate*). The other parties are given no compensation for the surplus seats. The German electoral law foresees a correction mandate system, since on top of the seats won on a first-past-the-post basis in the individual constituencies a specific number of correction mandates are also allocated at *Land* level, to work towards a true proportionality of the election results.

Not unlike Hungary, the electoral system in Germany has undergone some changes as a decree by the German Constitutional Court from 2008 ruled that the Electoral Act should be amended to comply with the provisions of the German Basic Law. Under the old system it was possible that a vote for a party could backfire by turning out to be harmful and no good for the particular party. The system of the so-called surplus mandates made it possible for a party to win more seats in the *Bundestag* than its proportion of the total vote would have justified.

In 2008 the Constitutional Court found it was vital to amend parts of the system in order to ensure that election result truly showed the intended political will of the voters underlying their votes cast. The Court reckoned that the so-called 'negative vote value' put the equality and the direct nature of the elections in jeopardy. As a result of negative vote values a party could get more votes than it was justified according to their share in the total of the second votes or the other way round. This was due to the fact that in the German electoral system *Bundestag* seats were allocated on the basis on a personal vote for an individual candidate and on the basis of a second vote for a party list. The Court argued that the negative vote value did not allow each and every vote cast to serve the intentions of the voter, in other words, it could not fully and reassuringly ensure a positive effect on the party preferred and voted by the voters, a breach of the fundamental principle of the equality of the elections.

This amendment of the Electoral Act also resulted in the introduction having so-called compensatory mandates, meaning that all the other parties that made it through the parliamentary threshold will be given a compensatory seat each if a party wins surplus mandates. The electoral system is thus in full compliance with the decree by the German Constitutional Court. Altogether we can conclude that although the German system opted for proportionality, both the old and now the new, amended Hungarian electoral law focuses rather on compensation.

Proposals to reform the Hungarian parliamentary system between 1990 and 2011

From as early as 1990 on a number of proposals have been tabled to amend the Hungarian parliamentary elections system from among which we find the proposals below highly significant.

- 1990–94: Horn Gyula wanted to reduce the number of MPs to about 220–250 persons and the idea of a two-chamber assembly was also put forward. Prompted by the criticisms one of the very first reform proposals was tabled by the social-democratic SZDSZ, which argued primarily that the Parliament oversized and its headcount needed to be cut, therefore Szigethy István of the SZDSZ elaborated a distribution system the pivotal point of which was to allocate seats in proportion with the votes given to a party on the party lists, thus maintaining the mixed system. In July 1994 the section of the Government programme on electoral reform proposed a one-round system ensuring greater proportionality. Prime Minister Horn was even talking about the possibility of reducing the parliamentary headcount to 220 to 250 persons and the option of establishing a two-chamber parliament. In spite of such plans no major changes were made to the electoral system between 1990 and 1995. Altogether seven amendments were adopted including one crucial change raising the threshold from 4 to 5 %;

- 1994–98: This period also saw suggestions to reduce the number of MPs. Already at this stage Fidesz was proposing a radical reduction of the headcount to 220 to 250 persons. The Socialists were proposing to keep the mixed system while reducing the headcount, whereas the Social Democrats wanted to reduce the headcount while ensuring proportionality. Although in December 1998 Fidesz tabled a proposed amendment to the law and initiated a reduction in the headcount, the parties, however, failed to reach a consensus;
- the Government's programme of 1998 included a proposal to establish a smaller and more efficient Parliament. A six-party parliamentary committee was set up to elaborate the details (to adopt a new system, the minimum of a five-party consensus was needed) but this plan was, however, rather short-lived;
- 2004: Medgyessy Péter also wanted to reduce the number of MPs from 386 to 250 persons. At this stage they wanted to amend the electoral system as well since it would not have been possible to reduce the size of the Parliament without reforming the electoral system at the same time. This latter proposal foresaw a one-round, relative majority system;
- 2006–09: Several suggestions were made to reform the system but none of them was supported by the Parliament.

Even though a number of other suggestions were put forward in the past 20 years to amend the electoral system in addition to the proposals above, the system *per se* remained unchanged in its most important features. One of the key issues such proposals were focusing on was the parliamentary headcount. Although most opinions on this tended to include the proposal to reduce the headcount on grounds of efficiency and cost-cutting, not very many feasibility and impact studies were published and governments continued to be formed from 1990 on without a hitch in the electoral system elaborated when the political system was changed. Analysing headcount issues in a European context and on the basis of data from all over Europe, Rózsa concluded in 1999 that the Hungarian Parliament counts as a large one in Europe; its headcount even renders it the largest among countries with a similar sized population, but nonetheless not so large that it would be an absolute necessity to reduce it [5; 4, 5].

In addition to the points above we can conclude that during the discussions concerning the reform of an electoral system the problem often pointed out by experts, namely the disproportionate size of the individual constituencies was not given due attention. Ever since their establishment the differences in the disproportionate size of the constituencies grew up to two or even three times, which, due the demographic changes that took place since, triggered further disproportionalities. In democratic systems such anomalies are normally corrected after the forthcoming ten-year census.

What logically follows from this is that in the period preceding the two-thirds victory of the FIDESZ-KDNP coalition in 2000 the parties failed to come to an agreement on the electoral reform, which was probably due partly to the fact that the old system was negotiated before it was set up and partly to its relatively balanced nature and the democratic values achieved and acknowledged in the mixed system. Also, in spite of the errors inherent in the system and analysed to death it was still able to ensure a balanced governability and proportionate representation. In 2006 Dezső listed its democratic values by pointing out features like a) the single-member constituency system as the form ensuring contact between voters and their elected representatives, b) ensuring governability by designating a dominant party through the majority hand in the system and c) achieving representativity by party-list compensation mandates [6; 55].

The applicable Act CCIII of 2011 on the election of the Members of Parliament

If you want to outline the preceding history leading up to the act then one has to mention the events as follows. Since it made its way back to power in 2010, FIDESZ was throwing the idea of a new electoral law in the public mind time and time again and was doing so with reference to a number of the law's components. The other parliamentary parties have also been dealing with proposing a new law providing for the rules of parliamentary elections and chaired by Salamon László (KDNP), a parliamentary sub-committee was set up to reconcile the various ideas.

In their earlier drafts the Fidesz-KDNP coalition was advocating the mixed system while both the socialist MSZP and the right-wing Jobbik was favouring the introduction of a proportionate — party-list based — electorate system. The draft laws proposed by the Fidesz-KDNP and the MSZP were downright contradicting one another, since FIDESZ-KDNP wished to maintain the existing mixed system whereas would have preferred a purely list-based system.

As proposed by the draft law tabled by Fidesz-KDNP on 17 May 2010 on the election of the Members of Parliament (proposed by Kósa Lajos, Navracsics Tibor, Répássy Róbert, Rétvári Bence, Parliamentary document T/18.) the mixed electoral system would have been maintained with the modification, however, that the regional lists would be cancelled and citizens could vote on national party lists instead. They calculated with a Parliament of 198 members, plus 13 minority mandates. Out of the 198 members 90 was supposed to be elected in single-member constituencies, 78 from a national party list, and fragment votes would have allocated another 30 mandates. The law, however, was designed in terms of a one-round system and would have opted for a relative majority in the individual constituencies, while maintaining the parliamentary threshold, of course. Along with other analysts Szigeti reckons that «... the proposal unveiled rather unexpectedly ... can be seen as generous towards other political players, and by setting up a parliamentary sub-committee to prepare the electoral reform to reduce the number of MPs it created a forum for political negotiations and reconciliation» [7; 53]

Tabled also on 17 May 2010 the MSZP's draft law proposed a reduction to 199 MPs including 176 Members elected from regional — county and Budapest capital — lists and 23 from a national list to award mandates by totalling fragment mandates. In the one-round system proposed the parliamentary threshold would have been 5 %.

This seems the right place to make reference to the Polish system, which is designed in a way similar to the MSZP's proposal. After the Electoral Act of 1991 was amended, the majority of the mandates (391) are allocated to regional lists and 69 seats can be won on a national list. In 2001 they chose to do away with the national list, and now 7 to 14 mandates can be won in each of the 41 constituencies. Polish citizens can vote for this list but in addition they also have a so-called preferential vote which means voters can indicate a name on the list they wish to see in the Sejm. Such preferential votes are taken into account then allocating the seats to the persons on the list.

At the session of the parliamentary sub-committee discussing the reform of the electoral law on 17 October 2011 the parties failed to reach a consensus. Although chairman Salamon László put several proposals to the vote, including among others the proposal by the MSZP and one put forward by Lázár János, but none of them could reach the necessary majority in the sub-committee working on a partners-at-parity basis. On 20 November 2011 Lázár János tabled his private member's bill, which was adopted to create the new Electoral Act foreseeing a new electoral system.

An electoral system should only be assessed with due consideration to all of its components. One of the crucial factors is whether we are dealing with a proportionate, majority or mixed system. An equally essential question is how the majority and proportionate components complement one another. Duverger's law asserts that purely majority rule elections structured within single-member districts, where seats can be won with a relative majority, tend to favour a two-party system. (Duverger, 1972) A proportionate, list-based system tends to result in a rather fragmented party structure [8; 362].

On 6 April 2014 we, Hungarians had the opportunity to experience first-hand that voters could elect 106 MPs in single-member constituencies and 93 from a national list. The procedure to elect our MPs was made one-round only, as part of which voters with domiciled in Hungary could vote for one candidate in a single-member constituency and a party list, whereas citizens domiciled in Hungary and listed as belonging to a minority could vote for one candidate in a single-member constituency and the minority list. Those eligible to vote in the absence of a domicile in Hungary, i.e. ethnic Hungarians outside the borders of Hungary could vote for a party list only.

When the new act was adopted the boundaries of the constituencies were also re-drawn. When the draft law was put forward it was argued that the re-drawing of the constituency boundaries was made necessary by the Constitutional Court Decree of 2005, which was designed to ensure that the boundaries of single-member constituencies do not cross the boundaries of counties of that of the capital, that such districts should form a single coherent area and lastly, that the number of those eligible to vote should be roughly the same. The new single-member constituencies, therefore do not cross county boundaries, which logically followed from the old electoral law with county lists, thus making counties an electoral unit. In the new system, however, county lists have been eliminated to give way to one single national list instead.

The new Act allows a divergence in the size of the constituencies exceeding 15 % of those eligible to vote only if the divergence cannot be maintained for objective reasons, be it what may, say migration, for instance. Changing constituency boundaries is made mandatory for the Parliament when, for whatever reason, such divergence exceeds 20 %. The Act created 18 and 12 single-member constituencies in Budapest and in county Pest respectively. In the remaining countries 2 to 7 single-member constituencies were established in proportion with the number of those eligible to vote.

Prior to the adoption of the new Act the boundaries of the constituencies were still regulated by a Council of Ministers' Decree from 1990 adopted by Németh Miklós Government. (Council of Ministers' Decree 2/1990. (I.11.) on the establishing of the boundaries of single-member constituencies and regional electoral districts) Drawing the boundaries of constituencies has always been a rather thorny issue due to the manipulation of the district boundaries, known as gerrymandering. Coming from US English, the political term designates the practice of manipulating district boundaries to gain political advantage. Governor of Massachusetts Elbridge Gerry signed a bill in 1812 to change the boundaries of electoral districts, favouring his own party, hence the term.

The number of recommendations needed for a candidate in the first place doubled under the new regulation, saying that the area of the individual districts, and therefore the number the eligible voters also increased. A candidate, consequently, needs at least 1500 recommendations from eligible voters listed in the particular single-member constituency. By law a voter may recommend only one candidate but may do so only in the case of candidates in his/her own constituency, although there is no way to check who gives how many recommendations to whom.

Fragment votes and over-compensation

Under the old Electoral Act of 1989 those eligible could vote for individual candidates and regional lists but not for a national list, since it was used to collect fragment votes only. Under the new Act the two lists were merged since the number of MPs was reduced from 386 to 199. The methods employed to allocate compensation seats and mandates from the lists are as follows. To begin with, any vote that failed to result in a mandate in a single-member constituency is automatically transferred to the national party list, saying that the number of single-member districts had been reduced. Also, the winner, too, gets fragment votes after the ones that did not result in a mandate, on the grounds that this is not unprecedented in the international arena, take Italy for instance. This, however, can lead to overcompensation. The winner in a single-member constituency does not use all of the votes that had been cast for him/her but a single vote over the number of votes the second candidate was given to use the thus outstanding votes once again as fragment votes. As pointed out by analysts, this became the disproportionality factor of the new system, raising a number of further issues. One of the most significant of these is certainly the question whether or not a vote cast for the winner in a single-member constituency resulted in one or more than one mandates.

The system's tendency to lean towards disproportionality is particularly striking as looking at turnout rates and votes we can conclude that 55 % of all voters in all of the votes voted for candidates other than the FIDESZ-KDNP one and yet, the FIDESZ-KDNP could achieve a two-thirds victory with this 45 % vote rate. Data seems to suggest that a relatively small election difference can result in an overwhelming victory.

Votes by ethnic Hungarians outside the borders of Hungary and the representation of minorities in the Hungarian Parliament

Another new element in the Act is votes by ethnic Hungarians outside the borders of Hungary. It seems justified to underline the representation of minorities in Hungary, which, in the argumentation of the law, is necessary as 'The currently applicable electoral rules fellow Hungarians living outside the borders of Hungary do not have the right to vote in Hungarian parliamentary elections and the parliamentary representation of minorities in Hungary is also a problem to be remedied'. (Parliamentary document T/5006:99)

One of the exception rules in the Basic Law allows Hungarian citizens domiciled abroad to vote for party lists only, which may pose problems from the aspect of international law since this violates the principle of equal votes as provided for both by the European Convention of Human rights and the UN International Covenant on Civil and Political Rights. When a country gives a person the right to vote, this cannot be restricted, i.e. a half vote. There is no legal obligation to give the right to vote to Hungarians citizens domiciled outside the borders of Hungary, but if Hungary chooses to do so, she can give a full right only. In the case of the Hungarian citizens domiciled elsewhere a sound argument against their voting rights can be that the right to vote should be given to those only who will be bearing the consequences of thereof. The Hungarian Basic Law argues that such voting right are justified because these people are Hungarian citizens and can return to their mother country at any time, which would make them decision-makers. Knowing how things are these days in Central and Eastern Europe, allowing Hungarians domiciled outside the borders of Hungary vote for individual candidates would be bound to provoke the fury of neighbouring countries since this would tantamount to establishing electoral districts within their jurisdiction.

The way votes cast by citizens domiciled outside the borders are calculated varies from country to country, Poland, for example, adds such votes to a district in Warsaw but a half-vote system is clearly unprecedented.

The new Electoral Act provides also for the representation of minorities. The respective national minority self-government may compile a minority list only. To make it to this list candidates need the recommendation of at least 1 % of the persons listed as a minority citizen, which is capped at 1500 recommendations.

The Act guarantees minorities one eased mandate each, which reduces the number of mandates on the national list. Another novelty element in the new Act is the institution of the minority spokesperson, should the minority fail to win a seat for whatever reason, thus guaranteeing the opportunity for minorities to participate in the Parliament's work.

Summary

Starting out from the relationship between representative and direct democracy, this study provides a brief overview of the Hungarian electoral system as it was formed when the political system was changed in 1989, outlines its history ever since, and whilst also offering a comparison with the Polish and the German systems as two examples of electoral systems in Europe, it focuses primarily on the regulatory aspects of the electoral system, knowing fully well and bearing in mind that the most important instrument of renewing a representative democracy is free parliamentary elections.

References

- 1 Bihari M. Demokrácia, képviselet és választási rendszer. A választási rendszer funkciói / Szerk. M.Dezső, I.Kukorelli Választástudományi tanulmányok, Választási füzetek 59. Választási stúdiumok. — 1999. — 2. szerk. — P. 7–19.
- 2 Kukorelli I. Húsz éve alkotmányozunk // Közjogi Szemle. — 2009. — 3 szám. — P. 1–10.
- 3 Horváth I. Az országgyűlési képviselők és a köztársasági elnök választásáról szóló törvényjavaslat // Magyar Jog. — 1989. — 12 szám. — P. 1046–1051.
- 4 Dezső M. Képviselet és választás a parlamenti jogba // Jog és jogtudomány. Sorozat Közgazdasági és Jogi. — 1998. — 15 szám. — 210 p.
- 5 Rózsa P. Parlamenti létszámtan (Parliamentary Headcounts) // Beszélő. — 1999. — 7–8 szám. — P. 2–4.
- 6 Dezső M. Választási rendszer — választójog // Fundamentum. — 2006. — 3 szám. — P. 55–58.
- 7 Szigeti P., Szoboszlai G., Kovács L., Hegedűs D., Unger A., Magyar K., László R., Győri G. Az új választási rendszer kilátásai // Fundamentum. — 2010. — 4. szám. — P. 53–84.
- 8 Moser R. Electoral Systems and the Number of Parties in Post Communist States // World Politics. — 1999. — Vol. 51. — P. 359–384.

М.Хорват, М.Фрешли

Венгрияда сайлау өткізуде электоралды мәдениетті қалыптастыру

Мақала Венгрияда парламенттік сайлау өткізудің мәдениетін қалыптастыруды зерттеуге арналған. Авторлар еуропалық сайлау жүйесінің тәжірибелерін (Польша, Германия) қарастырып, саяси төңкерістен кейінгі венгерлік сайлау жүйесін талдады. Электораттың саяси мәдениетін бұқаралық ақпарат құралдары арқылы көтеру қажеттілігін дәлелдеді.

М.Хорват, М.Фрешли

Формирование электоральной культуры в Венгрии

Статья посвящена изучению формирования культуры парламентских выборов в Венгрии. Авторами обобщен опыт европейских избирательных систем (Польша, Германия), проанализирована специфика венгерской избирательной системы после политического переворота. Доказана необходимость повышения политической культуры электората, в том числе через средства массовой информации.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

Asan, A.K. — Undergraduate, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana.

Asanov, K.D. — Doctor of Philology, Professor, Ye. A. Buketov Karaganda State University.

Bona, E. — Master of Science in Philologie in Russian Language and Literature, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary.

Freshly, M. — Doctor of PhD, Associate professor, Western Hungarian University, Szombathely, Hungary.

Gyöngyösi, M. — PhD, Doctor of Philology, habil., Eötvös Loránd University of Budapest, Hungary.

Horvath, M. — PhD student, Western Hungarian University, Doctoral School of Law and Political Sciences, Szombathely, Hungary.

Karenov, R.S. — Doctor of Economy, Professor, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Khasenov, B. — Master of Philology, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Khasenova, Zh. — Student of the filological faculty, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Kurmataeva, A.E. — Master, Tutor, A.Myrzakhmetov Kokshetau University.

Kuznetcova, T.D. — Professor, Candidate of Psychological Science, Ablaihan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty.

Nurpeis, D.N. — Tutor, A.Myrzakhmetov Kokshetau University.

Rakhmetullina, M.A. — Senior teacher, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Smagulov, Zh.K. — Doctor of Philology, Professor of Kazakh Literary department, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Smakova, T.S. — Undergraduate, Ye.A. Buketov Karaganda State University.

Sundetuly, K. — Candidate of historical sciences, Head of research center named by Z.Kabdolov, Kh.Dosmukhamedov Atyrau State University.

Umutculova, A.N. — Undergraduate, Ablaihan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty.

Zhanuzakov, N.B. — Master of Pedagogics sciences, Teacher of foreign languages, Ye.A.Buketov Karaganda State University.

Zhetibayuly, U. — Professor, Ili Pedagogical University, China.

Zhunussova, A.K. — Master of Philology, Senior teacher, Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz.